

Osmanlı Döneminde İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe Türbesine Gösterilen İhtimamın Tarihî ve İdarî Boyutları

Osman Ezici
Dr.

 0000-0002-4005-9854

ezici_42@hotmail.com

T.C. Cumhurbaşkanlığı
Arşivleri Başkanlığı

Devlet

İstanbul, Türkiye

ROR 026ksq202

Öz

Osmanlı idarecileri ve ahalisi çoğunlukla Hanefî mezhebine mensup olduklarından, idarî, hukukî ve dinî uygulamalarında bu mezhebe öncelik tanımışlardır. Bu sebeple, Osmanlı idaresindeki hukukî ve dinî kararlar, Hanefî mezhebinin görüşlerine dayandırılmış; kadılar mahkemelerde Hanefî fıkına göre kararlar alırken, müftüler de fetvalarını bu mezhebe uygun şekilde vermişlerdir. Bilinen bu mezhep tutumunun yanı sıra bir vefa örneği olarak Osmanlıların Bağdat'ı hâkimiyetleri altında aldıkları andan itibaren mezkûr mezhebin kurucusu İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin bahsi geçen şehirde yer alan türbesi bir yadigâr olarak kabul edilmiş ve ona azamî derecede hassasiyet gösterilmiştir. Ebû Hanîfe'nin 150/767 yılında Bağdat'ta vefatının akabinde şahsını niteleyen âzam sıfatına yapılan atıf nedeniyle sonradan Âzamiye diye bilinecek mahale defnedilmişti. Başlangıçta İmam-ı Âzam'ın kabri, üzerinde kerpiçten bir mezar bulunmakta ise de Selçuklular döneminde Vezir Şerefülmülk Ebû Saîd el-Hârizmî tarafından mezarın üzerine mukarnas külâhlı Selçuklu tarzı kubbeli bir türbe, yanına da bir medrese inşa ettirilerek sonraları Âzamiye ismiyle anılacak bir külliye hüviyetine kavuşmuştu. Bağdat'ın 913/1508'de Şîî Safevî Hükümdarı Şah İsmâil'in yönetimine geçmesiyle mezhep taassubunun neticesinde İmam-ı Âzam türbesi tahrip edildi. Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Bağdat'ın 940/1534'te ilk kez fethedilmesinin ardından, şehrin imarına önem verildiği gibi Osmanlıların mensupları oldukları mezhebin sahibine saygı nedeniyle İmam-ı Âzam'ın türbesinin ihya ve inşasına da özel önem verilmiştir. Kanûnî, harap haldeki türbeyi tamir etmekle kalmayıp yanına cami, imaret, ribat ve hamam inşa ettirerek Osmanlıların bu yadigâra karşı olan hassasiyetini göstermiştir. Safevîlerin 1032/1623'te Bağdat'ı tekrar ele geçirmeleri, şehirdeki Sünnî ahaliye yapılan baskıların yanı sıra başta İmam-ı Âzam türbesinin tahribine yol açmıştır. 1047/1638 yılında IV. Murad, Bağdat'ı geri alarak 'Bağdat Fâtihî' unvanını almış, fetih sonrası yaptığı ilk işlerden biri de mezkûr türbeyi tamir ettirmek olmuştur. Bu tarihten itibaren Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı sürece İmam-ı Âzam türbesine büyük ihtimam gösterilmiş, zengin vakıfların tesisiyle türbeye atanan çok sayıda görevliye maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca türbeye Osmanlı sultanları ve devlet adamlarının kandil, şamdan ve halı gibi çok sayıda kıymetli eşyalar hediye ettikleri görülmektedir. Osmanlı geleneksel inanç kültüründe türbeler; saygı gösterilen, imarlarına önem verilen ve belli başlı ziyaretgâhlar arasında yer alan yapılar olarak bilinir. Osmanlı hâkimiyeti altındaki pek çok coğrafyada bu anlayışla türbeler inşa edildiği gibi, Osmanlılar

kendilerine miras/emanet edilen türbelerin imarına da büyük özen göstermişlerdir. Bu çalışmada, Âzamiye Külliyesi, içerisinde yer alan İmam-ı Âzam Türbesi merkezli bir anlatım ile ele alınacaktır. Girişte külliyenin Osmanlı hâkimiyeti öncesi tarihi süreci anlatıldıktan sonra Osmanlıların külliye ve özellikle de türbeye gösterdiği ihtimam açığa çıkarılmaya çalışılacaktır. Bahsi geçen ihtimam; ihtiyaç anında yapılan tamiratlar, mutat hâli alan bakımlar, külliyedeki görevlilere verilen maaş ve tahsisatlar, emniyet ve asayişin sağlanması için alınan tedbirler, bir ziyaretgâh olan mahale ulaşımın kolaylaştırılması amacıyla yapılanlar, dinî gecelerde düzenlenen tören ve cemiyetler, başta Osmanlı padişahı olmak üzere devlet adamlarının hediye takdimleri ile bütün masrafların karşılanabilmesi ve hizmetlerin devamı için tesis edilen vakıflar olarak gözlemlenmiş ve tasnif edilmiştir. Söz konusu edilen başlıkların tespitinde birincil kaynak olarak Osmanlı Arşiv belgelerinin kullanılması nedeniyle çalışmanın metodunun arşiv belgelerine dayalı doküman analizi yöntemi olması uygun görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Türbeler, İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe Türbesi, Bağdat, Âzamiye.

Atıf Bilgisi

Ezici, Osman. “Osmanlı Döneminde İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe Türbesine Gösterilen İhtimamın Tarihi ve İdari Boyutları”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 11/1 (Haziran 2025), 20-59. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2025.11.1.02>

Geliş Tarihi	06.01.2025
Kabul Tarihi	11.03.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Makale Bilgisi	Bu makale, 1-2 Kasım 2024 tarihinde Konya'da düzenlenen “VI. Uluslararası Mâtürîdîlik Sempozyumu -Osmanlı'da Hanefîlik Mâtürîdîlik-”nda sözlü olarak sunulan “Osmanlı Devleti ve İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Türbesi: Saygı ve Vefanın Belgelerdeki İzleri” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiştir.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Historical and Administrative Aspects of the Care Shown to the Tomb of Imam al-Azam Abū Hanīfa During the Ottoman Period

Osman Ezici
Dr.

 0000-0002-4005-9854

ezici_42@hotmail.com

Presidency of the Republic of Türkiye,
Directorate of State Archives

İstanbul, Türkiye

ROR 026ksq202

Abstract

The Ottoman administrators and populace predominantly adhered to the Hanafi school of thought, priority was given to this madhhab in their administrative, legal, and religious practices. For this reason, legal and religious decisions under the Ottoman administration were based on the views of the Hanafi school; judges (qadis) issued rulings in accordance with Hanafi jurisprudence, while muftis delivered fatwas in alignment with this school. In addition to this well-known sectarian approach, as an example of loyalty, from the moment the Ottomans brought Baghdad under their rule, the tomb of Imam Abu Hanifa, the founder of the aforementioned madhhab, located in the city, was regarded as a cherished legacy and was treated with the utmost respect and sensitivity. Following Abu Hanifa's death in 150 AH (767 CE) in Baghdad, he was buried in a neighborhood that would later be known as Azamiya, a name derived from the honorific title "al-Azam" associated with his esteemed stature. Initially, Imam Abu Hanifa's grave was marked by a simple clay structure. However, during the Seljuk period, Vizier Sharaf al-Mulk Abu Sa'id al-Khwarizmi commissioned the construction of a mausoleum with a muqarnas-domed structure in the distinctive Seljuk architectural style, along with an adjoining madrasa. Over time, this site evolved into a complex known as Azamiya, reflecting its expanded religious and educational significance. When Baghdad came under the rule of the Shiite Safavid ruler Shah Ismail in 913/1508, the tomb of Imam al-Azam was destroyed as a result of sectarian fanaticism. Following the first conquest of Baghdad by Suleiman the Magnificent in 940/1534, the Ottomans, out of respect for the founder of the sect to which they belonged, gave importance to the restoration and construction of Imam al-Azam's tomb. Kanûnî not only repaired the dilapidated tomb but also built a mosque, imaret, ribat and bathhouse next to it, showing the sensitivity of the Ottomans towards this relic. The Safavid recapture of Baghdad in 1032 AH (1623 CE) resulted not only in pressure and persecution against the Sunni population but also in the destruction of the tomb of Imam Abu Hanifa. In 1047 AH (1638 CE), Sultan Murad IV reclaimed Baghdad, earning the title "Conqueror of Baghdad". One of his first actions following the conquest was the restoration of the aforementioned tomb. From that point onward, as long as Baghdad remained under Ottoman rule, significant care and attention were devoted to the tomb of Imam Abu Hanifa. Substantial waqfs (endowments) were established, and numerous officials assigned to the tomb were provided with salaries. Additionally, it is noted that Ottoman

sultans and statesmen gifted valuable items to the tomb, including lamps, chandeliers and carpets, underscoring its importance and reverence within the Ottoman state. In Ottoman traditional belief culture, tombs were regarded as revered structures, carefully maintained, and counted among prominent pilgrimage sites. In line with this understanding, tombs were not only constructed across many regions under Ottoman rule but also meticulously preserved and restored when inherited or entrusted to the Ottomans. This study will examine the Azamiya Complex with a focus on the Tomb of Imam Abu Hanifa at its center. After presenting the historical background of the complex prior to Ottoman rule in the introduction, the study will highlight the Ottomans' devotion and care toward the complex, particularly the tomb itself. This devotion is observed and categorized under several aspects, including repairs during times of need, regular maintenance, salaries and allowances provided to staff, security measures to ensure safety, efforts to improve accessibility to this pilgrimage site, ceremonies and gatherings held on religious nights, gifts presented by Ottoman sultans and statesmen, and endowments established to cover expenses and ensure the continuity of services. Since the identification of the mentioned topics relies on primary sources from the Ottoman Archives, the study's methodology has been determined as document analysis based on archival records.

Keywords

Islamic History, Tombs, Tomb of Imam Abu Hanifa, Baghdad, Azamiya.

Citation

Ezici, Osman. "The Historical and Administrative Aspects of the Care Shown to the Tomb of Imam al-Azam Abū Hanīfa During the Ottoman Period". *The Journal of Near East University Islamic Research Center* 11/1 (June 2025), 20-59. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2025.11.1.02>

Date of Submission	06.01.2025
Date of Acceptance	11.03.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Article Information	This article is an expanded and partially revised version of the paper titled "The Ottoman State and the Mausoleum of Imam al-Azam Abū Hanifa: Traces of Respect and Loyalty in Documents", which was presented orally at the "6th International Maturidi Symposium - Hanafism and Maturidism in the Ottoman Era," held in Konya on November 1-2, 2024.
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in

Copyright & License support of this research.
Authors publishing with the journal retain the copyright to their work
licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Müslümanlar nazarında türbelere yönelik tutum; tarihsel, kültürel ve mezhepsel aidyetlere göre çeşitlilik göstermektedir. Türbeler, bazı müslüman toplumlar için manevî bir merkez ve dua yeri olarak kabul edilirken, bazı gruplar tarafından türbe inşasının ve ziyaretlerinin hoş görülmediği bilinmektedir. Ayrıca bir kısmının kutsal sayıp ziyaret ettiği türbeler, diğer bir kısım için ziyaretgâh olarak kabul edilmemektedir.

Osmanlılar ise hem devlet hem de toplum olarak türbelere karşı gösterdikleri hassasiyetle bilinmektedirler. Bu bağlamda türbelerin hem dinî hayatta hem de siyasî alanda büyük bir öneme sahip mekânlar olup halk ile devlet arasında manevi bir bağın tesisine hizmet ettiğine şahit olunmaktadır. Bundan ötürü Osmanlı sultanları, müslümanlar tarafından önemli kabul edilen dinî şahsiyetlerin türbelerine büyük bir saygı göstermişlerdir. Başta Hz. Peygamber'in ve sahâbîlerin mezarları olmak üzere, önde gelen dinî şahsiyetlerin türbelerinin ihyasına ve inşasına Osmanlılar tarafından büyük ehemmiyet verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Hanefi mezhebi ile olan güçlü bağı, devlet yönetiminin her alanında kendini hissettirmiştir. Devletin hukuki ve dini yapısı, büyük ölçüde Hanefi fıkına göre şekillenmiş; kadı ve müftüler de bu mezhebin görüşlerine dayanarak kararlar vermişlerdir. Bilinen bu mezhep tutumunun yanı sıra bir vefa örneği olarak; mezkûr mezhebin kurucusu İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin türbesi, Bağdat'ın Osmanlı hâkimiyeti altında geçtiği ve bulunduğu sürece bir yadigâr olarak kabul edilmiş ve ona azamî derecede hassasiyet gösterilmiştir.

Bu çalışma, İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin türbesi ve etrafında teşekkül edilen külliye'nin Osmanlı hâkimiyeti öncesi tarihsel sürecini ortaya koyduktan sonra Osmanlıların hâkimiyetine geçmesiyle beraber bu mekâna gösterilen ihtimamı devlet evrakı üzerinden incelemeyi hedeflemektedir. Söz konusu ihtimamın, Osmanlılar için dinî bir sorumluluk olmasının yanı sıra, Osmanlıların Sünnî dünyanın temsilcisi olmalarıyla siyasî bir boyut taşıdığı da göz ardı edilmemelidir.

150/767 yılında Ebû Hanîfe'nin, Bağdat'ta vefatının akabinde cenazesi vasiyeti üzerine Hayzürân Kabristanı'nın doğu cihetine defnedilmişti.¹ Bağdat'ın kuzeyinde kalan mahal, sonraları İmam-ı Âzam'ı niteleyen âzam sıfatına yapılan atıf nedeniyle Âzamiye diye bilinecek bir kasaba haline gelmiştir.²

¹ Bu mezarlık önceleri Kureyş ismi ile bilinmekte ise de Halife Harunürreşid'in annesi Hayzürân'ın 173/789 buraya defni ile onun adına nispetle Makberetülhayzürân ismi ile anılır olmuştur. Leyla Özer, "Cariyelikten Hükümdarlığa: Hayzürân", *İRTAD: İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/10 (Haziran 2023), 120; Kasım Kırbıyık, "Hayzürân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Eylül 2024).

² Hâşim el-A'zamî, *Târîhu câmi'i'l-İmâmî'l-A'zâm ve mesâcidi'l-A'zamiyye* (Bağdad: Matbaatü'l-Ânî,

Başlangıçta İmam-ı Âzam'ın kabri kerpiçten bir mezardan ibaretti. Daha sonra Selçuklu Veziri Şerefülmülk Ebû Sa'd el-Müstevfî tarafından 459/1067 yılında üzerine mukarnas külahlı Selçuklu tarzı kubbeli bir türbe, yanına da bir medrese inşa edilerek sonraları Âzamiye ismiyle anılacak bir külliye hüviyetine kavuşmuştur.³ İmam-ı Âzam'ın türbesi yanına inşa olunan medrese Bağdat'taki meşhur Nizâmiye Medresesi'nden yaklaşık 4,5 ay önce 27 Cemaziyelahir 459/15 Mayıs 1067'da eğitime başlamasıyla Bağdat'ta kurulan ilk Selçuklu medresesi kabul edilmiştir.⁴

Bağdat 913/1508'de Safevî Hükümdarı Şah İsmail'in yönetimine geçmesiyle mezhep taassubu kendini göstermiştir. Şah İsmail, başta Ebû Hanîfe ve Abdülkadir-i Geylânî'ye ait türbeler olmak üzere Sünnilerce kutsal sayılan pek çok türbeyi tahrip ettirmiş, birçok Sünnî lideri öldürtmüştür.⁵ Ayrıca Şah İsmail, İsnâaşeriyye'nin yedinci imamı Musa el-Kâzım için ise bir türbe yaptırmıştır.⁶

Buraya kadar İmam-ı Âzam Türbesinin tarihsel süreci anlatılarak, Osmanlı hâkimiyetine kadar olan dönemde türbenin önemli bir dinî merkez olarak kabul edildiği gösterilmiştir. Bu çalışmada ise Osmanlı döneminde türbeye gösterilen özel ilgi ve yönetim anlayışı, Osmanlı arşivi belgeleri üzerinden incelenmiştir. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren türbeye yapılan geniş çaplı inşa ve ihya çalışmaları, görevli tayinleri, vakıf gelirleriyle sürdürülen hizmetler ve emniyet-asayişin sağlanması konularına odaklanılmıştır. Bu çalışma, Osmanlı döneminde türbenin sadece dini bir merkez değil, aynı zamanda Osmanlı yönetimi için önemli bir sembol olduğunu da göstermeyi hedeflemiştir.

1. Osmanlı İdaresinde Türbenin Durumu

Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Bağdat'ın 940/1534'te ilk defa fethedilmesi ile hem şehrin hem de İmam-ı Âzam Türbesinin imarına önem verildiği görülmektedir. Kanûnî, harap haldeki türbeyi tamir etmekle kalmayıp yanına cami, imaret, ribat ve hamam inşa

1964), 1/17, 31.

³ Abbas el-Azzâvî el-Muhâmî, *Târîhu'l-İrâk beyne ihtilâleyn* (Bağdat: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1935), 2/75; el-A'zamî, *Târîhu câmi'i'l-İmâmi'l-A'zam*, 21.

⁴ Abdulhamit Dünder, *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmam-ı Azam Ebu Hanife Medresesi Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 40; Abdüsselam Uluçam, "Âzamiye Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Eylül 2024). Bahsi geçen medrese hakkında detaylı bilgi için bk. Adem Arkan, *Bağdat'ta Meşhed-i Ebû Hanîfe Medresesi Tarihi* (Ankara: İlahiyat Yayınları 2024).

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihî* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 1/261.

⁶ Abdüsselam Uluçam, "Mûsâ Kâzım Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Eylül 2024).

ettirerek Osmanlıların bu yadigâra verdiği önemi göstermiştir.⁷ Evliya Çelebi, Kanunî'nin yaptığı bu tamiratın 100.000 altına mal olduğunu aktarır.⁸

Safevî Şahı Abbas'ın, 1032/1623'te Bağdat'ı tekrar ele geçirmesi ile şehirdeki Sünnî ahaliye yapılan baskıların yanı sıra başta İmam-ı Âzam Türbesinin tahribi ile sonuçlanmıştır.⁹ 1047/1638 yılında IV. Murad, Bağdat'ı geri alarak “Bağdat Fâtihî” unvanını almış ve fetih sonrası yaptığı ilk işlerden biri mezkûr türbeyi tamir ettirmek olmuştur.¹⁰

Evliya Çelebi, Sultan IV. Murad'ın yaptığı tamiratları da aktarır. Bu faaliyetler bağlamında Sultan IV. Murad, Bağdat'ın bütün burçlarını, kulelerini ve tabyalarını imar ettikten sonra büyük dedesi Kanûnî'nin emniyet için bina ettirdiği İmam-ı Âzam kalesini de tamir ettirmeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca İmam-ı Âzam'a ait türbenin kubbesini ve kabrin şebekelerini saf gümüşten imal ettirdiği gibi türbeye yüzlerce gümüş kandil asılmış ve türbenin kapısının kanatları da saf gümüşten yaptırılmıştır. Külliye görevli imam, hatip ve hizmetçilerine maaş bağlanması da söz konusudur.¹¹

Bu tarihten itibaren Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı sürece İmam-ı Âzam Türbesine büyük ihtimam gösterilmiş, zengin vakıfların tesisiyle türbeye atanan çok sayıda görevliye maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca türbeye Osmanlı sultanları kendi dönemlerinde kandil, şamdan ve halı gibi çok sayıda kıymetli eşyalar hediye etmeyi ihmal etmemişlerdir.

Türbe etrafında gelişen ve Âzamiye Külliyesi olarak bilinen bu yapı topluluğu, Osmanlı döneminde *Âsitâne-i Ebû Hanife* olarak anılmaktaydı.¹² Bu çalışmada ise İmam-ı Âzam

⁷ İbrahim Peçevî, *Peçevî Tarihi*, çev. Murat Uraz (İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1969), 2/106; Erdinç Gülcü, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)* (Ankara: İKSA Yayınları, 2023), 106; Evliya Çelebi, Kanunî'nin Bağdat'ı fethetmesini, Şah İsmail'den sonra iktidara gelen oğlu Şah I. Tahmasb'ın İmam-ı Âzam'ın Türbesini tahrip ettirmeye cüret etmesinin neticesinde olduğunu iddia etmiştir. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 4. Kitap, 2. Cilt, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 2/539.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 541.

⁹ Kâtip Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Zeynep Aycibin (İstanbul: Çamlica Basım Yayın, 2016), 2/720.

¹⁰ Yunus Emre Konuk, *Sultan IV. Murad'ın Bağdat Seferi ve Kasr-ı Şirin Antlaşması* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 15; Hemn Mohammed Qadir, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1638-1650)* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 41-43; Bağdat'ın fethi ile İmam-ı Âzam'ın türbesinin tamiri halk arasında da memnuniyetle karşılanması ve padişaha mektuplar gönderilerek fethin tebrik edilmesi söz konusudur. Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı [TS.MA.e], No. 866, Gömlek No. 83. (29 Zilhicce 1049/21 Nisan 1640).

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 4/552.

¹² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Babiali Evrak Odası [BEO]*, No. 1005, Gömlek No. 75338. (11 Rebiülahir 1315/9 Eylül 1897).

Türbesi merkezli bir anlatım benimsenmiş; bahsi geçen türbeye Osmanlıların gösterdiği ihtimam; tamir, bakım ve finansman gibi saygı ve vefa örnekleri, birincil kaynak niteliğindeki arşiv belgeleri üzerinden tespit edilip detaylandırılmaya çalışılmıştır.

1.1. İnşaat ve Tamirat

Bağdat, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Âzamiye Külliyesinin bakımına ihtimam gösterilmiş ve tamire ihtiyaç duyulduğu durumlarda gereken tamirlerin yapıldığı tespit edilmiştir. Osmanlı sultanları İmam-ı Âzam Külliyesinin tamire muhtaç hale geldiğini haber aldıklarında, konuyu ciddiye alarak Bağdat vali ve kadısına emir göndererek gereken tamiratin yapılmasını emretmişlerdir. II. Mustafa döneminde, 1113/1701 tarihli Divan-ı Hümâyûn kararı bunun bir örneğidir. İlgili kayıta mezkûr türbenin zaman içerisinde tamire muhtaç hale geldiği ifade edildikten sonra Bağdat vali ve kadısının tamirat işini bizzat takip etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Tamir işine başlamadan ehl-i vukuf şahıslar ile türbeye gidilmesi ve tamire muhtaç yerlerin tespitinin sağlanması da özellikle belirtilmiştir. Tamirata dair keşif ve tahmin ile lazım olan araç ve gerecin miktarının tespitinin yapılması istenilmiştir. Ayrıca gereken masrafin meblağının tespiti ile tamirata dair bir takvimin oluşturulması da talep edilmiş ve buna dair oluşturulan keşif defterinin Dersaadet'e gönderilmesi emredilmiştir.¹³

İmam-ı Âzam Camii ve Türbesinin tamirini yaptıran bir diğer Osmanlı Sultanı Sultan Abdülmecid'dir. 1253/1837 yılında tamirata karar verilmiş ve keşfe memur kılınan Ebniye-i Hassa hulefasından Derviş Ahmed Efendi'ye inşaatının ikmaline kadar işin başında bulunması karşılığında aylık 1.500 kuruş tahsis edilmişti. Bu meblağın 500 kuruşu Bağdat Hazinesinden geri kalan 1.000 kuruş ise Hazine-i Amire'den ödenecekti. 1253 senesi Cemaziyelahir ayından aynı yılın Zilhicce ayına kadar 7 aylık alacağı olan 7.000 kuruşun ödenmediğini ifade eden Ahmed Efendi'nin arızası üzerine gereken ödemenin yapılması için Başmuhasebeyne emir verilmiştir.¹⁴

Abdülmecid dönemi tamir işinde görevlendirilen diğer bir isim Yusuf Efendi'dir. Açıkça unvanı arşiv kaydında yazılmamış olsa da mühendis olduğu tahmin edilen Yusuf Efendi, görevi başındayken vefat etmiştir. Dersaadet'ten yeni birinin gönderilmesine gerek olmadığı ifade edilerek merhumun sorumluluğu, Bağdat Defterdarı Arif Efendi'ye yüklenmiş ve kendisinden bölgedeki mühendislerden birine vazifeyi ihale etmesi gerektiği söylenmiştir. Ayrıca Yusuf Efendi'nin görevi karşılığı 2.000 kuruş maaşından münasip bir miktarının ailesine tahsis edilerek mağduriyet oluşmamasına karar verilmiştir.¹⁵

¹³ BOA, *Bâb-ı Âsâfî Divan-ı Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHH.d], No. 112, Hüküm No. 119. (20 Cemaziyevvel 1113/23 Ekim 1701).

¹⁴ BOA, *Cevdet Evkâf* [C.EV], No. 170, Gömlek No. 8494. (19 Cemaziyelahir 1253/20 Eylül 1837).

¹⁵ BOA, *Hatt-ı Hümâyûn* [HAT], No. 589, Gömlek No. 28965. (29 Zilhicce 1254/15 Mart 1839).

Abdülmecid dönemi mezkûr tamirat ile alakalı son tespit ise tamir olunan İmam-ı Âzam Türbesi ile türbenin şebekesinin gümüş eski anahtarları olan 2 adet anahtarın, Babıali'den gönderilerek 1254/1838 yılında Enderun Hazinesine konulmasıdır.¹⁶

1269/1853 yılına gelindiğinde ise Bağdat civarında bulunan atebât ve ziyaretgâhların¹⁷ tamirine Acemler tarafından teşebbüs edileceği haberi alınınca, Osmanlılar bu vazifenin kendi sorumluluklarında olduğunu ifade ederek Acemlere bu işin bırakılmamasına karar vermiştir. Bu nedenle bahsi geçen mahallerin tamire muhtaç olanlarına ait gereken keşiflerin yapılması talep olunmuştur. Bağdat Valisi Mehmed Reşid Paşa, bu konuda Tahran sefaretinin suali üzerine mezkûr mukaddes mekânların tamirinin Devlet-i Aliyye'ye ait olduğu Acemlerin buna karışmaya hiçbir açıdan salahiyetleri olmadığını ifade eden cevabi tahriratını göndermiştir. Ayrıca Saltanat-ı seniyyenin bu hususta müsaadesi olmayacağı için tamire muhtaç yerlere ait keşif ve muayene ettirilmesi hakkında fermanın beklenildiği de zikredilmiştir.

Meclis-i Vâlâ'da konu tartışılarak Irak ahalisinin ekserisinin Şîî olmaları nedeniyle mezkûr atebâtın Sünnîlere karşı tamirinde mahzurlar olduğuna karar verilmiştir. Bu bağlamda Hatt-ı Irakîyye'nin ahalisinin yirmide biri Sünnî ve geri kalanı ise Şîî olduğundan yapılacak tamirde bu hassas dengenin gözetilmesi istenilmiştir. Şayet tamirat işi Acemlere bırakılırsa; *"Şîîlerin kavî-i kâzib ve mezheb-i bâtılarını te'yîd ile beraber Sünnîlerden bazı cehle ve sebükmağâzânın mezheb-i vâsî'-i Şîî'ye imâlesi mahzuru"* olduğu da ifade edilmiştir.¹⁸

Atebât ve ziyaretgâhların Acemler tarafından tamiratına izin verilmemekle beraber İmam-ı Âzam'ın türbesi ile Âzamiye kasabasının muhafazası için Dicle Nehri kenarında 1.000 zirâ kadar mahale inşa edilmiş rıhtımın¹⁹ tamiri gündeme gelmiştir. Mezkûr rıhtımın zamanla 300 zirâ kadar yıkılmış, bunun hem türbeye hem de kasabaya büyük zararı olacağı ön görülmüştür. Rıhtımın, 3.000 kese akçe masraf ile tamir olunabileceği keşif olunmuş ise de herhangi bir tamirat işine başlanılmadığı tespit edilmiştir. Rıhtımın bu durumunun tehlike arz ettiği ifade edilmiş ve tahmin edilen masrafın da ne devletin merkezi hazinesinden ne de asayiş sorunları ile uğraşan Bağdat Vilayet hazinesinden hızlı bir surette karşılanamayacağı açıkça belirtilmiştir. Bu sebeple böyle umûr-ı hayriyyede ahalinin malen ve bedenlen iâne eylesinde be's yoğ ise de iktidâr-ı ahali gözetilmek ve bedenlen çalışacaklar hakkında dahi ezâ ve cefâ olunmayıp hüsn-i suretle iş gördürülmek istenilmiştir. Ayrıca devletin yapabilecekleri de görüşülmek üzere keşif ve tahkikatın yapılmasını, Hicaz ve Irak Ordu-yı

¹⁶ Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı [TS.MA.d], No. 2486-05 (29 Cemaziyelahir 1254/19 Eylül 1838).

¹⁷ Atebât ve ziyaretgâhlar hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Sefa Üstün, "Bağdat Eyaletlerindeki Atebâtlara Gelen Şîî Ziyaretçiler (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl Başları)", *Türk Dünyası Araştırmaları* 163 (Ağustos 2006), 169-190.

¹⁸ BOA, *Îrâde Meclis-i Vâlâ [i.MVL]*, No. 268, Gömlek No. 10296. (24 Cemaziyelahir 1269/4 Nisan 1853).

¹⁹ Arşiv belgelerinde her ne kadar "rıhtım" olarak isimlendirilmiş olsa da bu yapının günümüzdeki karşılığı su taşkınlarını önleme amacıyla inşa edilen bir sed olduğu düşünülmektedir.

Hümâyûn müşiri ve Bağdat valisi paşaya bildirilmesi emredilmiştir.²⁰ Rıhtımın tamiri konusunda Sadaret'in ianeye sıcak bakmaması nedeniyle bir keşif daha yapılması ve hazineden bir miktar para gönderilmeye çalışılmasına karar verilmiştir. Ancak Dicle'nin *mevsim-i feyzeân* (debisinin yüksek olduğu ve sellerin vaki olduğu mevsim) nedeniyle keşif ve muayenesine de imkân bulunamamıştır.²¹

Bahsi geçen rıhtımın yanı sıra Âzamiye'de ilim talebelerine mahsus bir medrese ve derslane olmadığından 100.000 kuruş masrafla bir medrese inşası lazım olduğu da bildirilmiştir. Meclis-i Vâlâ'ya havale olunan konu *bu misüllü mevâkı'-ı âliyye ve mübâreke tamiratında taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeden hiçbir vakitte diriğ-i himmet olunamayacağı müsellemtattan olduğu* ifade olunmuş ise de böyle medrese için yapılacak masrafın, büyüklüğü de göz önüne alınarak kabul edilmesi mümkün olmadığı zikredilmiştir. Fakat mezkûr rıhtımın yapılması *ehem ü elzem görüldüğünden ânın biran evvel keşfiye defterinin irsali* Bağdat valisine bildirilmiştir.²²

1273/1856 yılına gelindiğinde mezkûr rıhtımın 600 zirâ kadarının yıkık halde olduğu Bağdat vilayetinden bildirilmiştir. Bu iş için 3.000 kese akçeden 1.000 kese akçenin Bağdat hazinesinden, 1.000 kesenin İmam-ı Âzam Evkafı fazlasından Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretine gönderilenden verilmesiyle geriye kalan 1.000 kese akçenin ise ahalinden iane usulü ile karşılanması düşünülmüştür. Ayrıca rıhtıma dair keşif yapılması ve tamirata başlanılmasına *İrade-i Seniyye* olmasına rağmen bu ana kadar tehir edilmesi hoş görülmeyerek, harap yerler nedeniyle türbenin zarar göreceği ifade edilmiştir. Bir an önce tamirata başlanılması istenilmiştir. Rıhtımın yanı sıra hem türbenin hem de caminin pek çok yerinin de harap halde olduğu da tespit edilmiştir. Son olarak da medresedeki sınıfların genişletilmesi ve ihtiyaç sahibi talebeye iâşe ve elbise yardım yapılması talep edilmiştir.²³

Konu, Meclis-i Valâ'da da tartışılmıştır. *Ahali tarafından bedenlen çalışmak gayr-i mesbûk olduğundan*, 600 zirâ yıkık kısmın tamiri için lazım olan 3.000 kesenin, 1.000 kesesinin Bağdat Hazinesinden, 1.000 kesesinin İmam-ı Âzam Evkafı fazlasından ve geri kalan 1.000 kesenin ise vapurlar için alınan iâne akçesinin nısfı ile karşılanması düşünülmüştür. Ayrıca türbe ve caminin harap yerleri ile medresenin sınıflarının genişletilmesi için de 1.000 akçe kadar tahsisat yapılması gerekli olduğu tahmin edilmiştir. Neticede bahsi geçen tamiratların artık tehirinin mümkün görünmediği de ifade edilmiştir. Talebelere yapılacak yardımın karşılanması istenilmiş ise de iâşe ve giysi yardımları miktarının ne kadar olduğu bildirilmediği için ne miktar havale yapılacağı malum olmadığı beyan edilmiştir. Bundan

²⁰ BOA, *Mâbeyn-i Hümâyûn İrâdeleri* [MB.İ], No. 7, Gömlek No. 47. (14 Cemaziyelevvel 1268/6 Mart 1852); BOA, *İrade Dahiliye* [İ.DH], No. 249, Gömlek No. 15271. (14 Cemaziyelevvel 1268/6 Mart 1852).

²¹ BOA, *İ.MVL*, No. 268, Gömlek No. 10296. (24 Cemaziyelahir 1269/5 Mart 1853).

²² BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Meclisi Vâlâ Evrakı* [A.MKT.MVL], No. 62, Gömlek No. 40. (3 Receb 1269/12 Nisan 1853).

²³ BOA, *Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir* [A.MKT.NZD], No. 204, Gömlek No. 65. (11 Rebiülahir 1273/9 Aralık 1856).

ötürü tamirat işine gönderilen havaleden sonra yeni bir havale yapılması daha uygun görülmüştür.²⁴

Evkaf Nezareti ile yapılan yazışmada ise 1272 ve 1273 senelerine ait, İmam-ı Âzam Evkafının fazlasının bu iş için kâfi olduğu anlaşılmış ve buradan havale yapılması istenilmiştir.²⁵ Maliye Nezaretine yazılan tezkireyle de nezaretin ödemesi gereken 1.000 kese akçenin 1273/1856 bütçesine eklenmesi emredilmiştir.²⁶

Bahsi geçen rıhtımının tamirine başlanıldığı Bağdat vilayetinden gönderilen mazbata ile 1274/1857 yılında Sadaret'e arz olunmuştur. Buna göre inşası talep edilen rıhtımın temelleri kazılmış, tuğla ve kireç ve sair malzemeler dahi tedarik olunmuştur. Fakat bu konuda irade-i seniyye bulunmamakta ise de inşa işinin tehiri mümkün görülmemektedir. Buna rağmen safer ayının ilk günü olan pazar günü Asâkir-i Nizamiye-i Şahane kaymakamlarından Tahir Bey'in başkanlığındaki komisyonun hazır olduğu sırada inşaya başlanılmıştır.²⁷

Sadaret'ten, Bağdat valisine gönderilen 1276/1860 yılındaki tezkireyle de İmam-ı Âzam Camii ve türbesinin bazı yerlerinin tamire muhtaç olduğu ve ayrıca bahsi geçen rıhtımın tamir edilmesinin gerektiği ifade edilmiştir. İstenilen tamiratlar için tahmin edilen 4.000 kese akçenin 2.000 kesesinin Bağdat Eyaleti emvalinden karşılanması, 1.000 kesenin İmam-ı Âzam Evkafı fazlasından ve geri kalan miktarın ise iane suretiyle ahali tarafından karşılanması istenilmiştir. Ayrıca mezkûr rıhtımın tamiratının şimdiye kadar layıkıyla ve tamamıyla yapılamadığı tespit edilmiş, Dicle nehrinin taşması durumunda türbeye zarar vereceği tahkik edilmiştir. Neticede bahsi geçen tamiratların tehirinin mümkün olmadığı vurgulanarak tamirat işinin bitirmesi için gayret gösterilmesi emredilmiştir.²⁸

1280/1864 yılında ise rıhtımın harap yerleri ile türbe, medrese ve sair mahallerin tamiratına 117.920 kuruş 30 para (kereste masrafları ile amele, marangozluk ve boyacı ücretlerinin yanı sıra ve sair malzemeler) masraf harcandığına dair bir defter dahi oluşturulmuştur.²⁹

İmam-ı Âzam Türbesinin tamir işine verilen önem, yapının fizikî durumunun gereği veya dinî saikler ile söz konusu olduğu kadar bölgedeki Şîf-Sünnî rekabetinin gereği olarak da bazen gündeme gelebilmekteydi. Örneğin İran Şahının, 1287/1870 yılında Bağdat'ı ziyareti bu bağlamda değerlendirilebilir.³⁰ Bağdat Valisi Midhat Paşa, bölgeye geleceği

²⁴ BOA, İ.MVL, No. 376, Gömlek No. 16521. (2 Muharrem 1274/23 Ağustos 1857).

²⁵ BOA, A.MKT.NZD, No. 212, Gömlek No. 72. (8 Cemaziyelahir 1273/3 Şubat 1857).

²⁶ BOA, Bâb-ı Âsaftı Âmedî Kalemî [A.AMD], No. 85, Gömlek No. 82. (29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858).

²⁷ BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât [A.MKT.UM], No. 293, Gömlek No. 1. (9 Safer 1274/29 Eylül 1857).

²⁸ BOA, A.MKT.MVL, No. 115, Gömlek No. 83. (10 Ramazan 1276/1 Nisan 1860).

²⁹ BOA, Evkâf Defterleri [EV.d], No. 18748. (17 Şaban 1280/27 Ocak 1864).

³⁰ BOA, İrâde Hariciye [İ.HR], No. 245, Gömlek No. 14584. (1 Cemaziyelahir 1287/29 Ağustos 1870).

haber alınan şahın İmam-ı Âzam Külliyesini de ziyaret edeceğini bildiren bir telgrafi Sadaret'e göndermiştir. Midhat Paşa, İmam-ı Âzam Türbesi, medresesi ve diğer mahallerinin tamirine küllî masraf olduğunun tespiti ile en azından şahın ziyareti nedeniyle bazı elzem yerlerin muhtasarca tamirine gayret edilmesi gerektiğini bildirmişti. Bunun için gereken masrafın 55.600 kuruş olup buna dair keşif defteri de gönderilmiştir. Ayrıca bahsi geçen masrafın İmam-ı Âzam Evkafı fazlasından karşılanacağı da Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretine müzekkere ile bildirilmiştir.³¹

Bağdat Valisi Mehmed Redif Paşa ise 1290/1873 yılında Sadaret'e gönderdiği telgraflar ile rıhtımın durumu ve tamirine dair detayları arz etmiştir. Evvela 3 metre genişliğinde, 15 metre yüksekliğinde, 347 metre uzunluğunda ve 16.710 metreküpten ibaret ve yıkılmış durumda bulunan eski rıhtımın şimdiki halde kalmasının tehlikeli oluğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine Erkan-ı Harbiye Riyasetinin yapmış olduğu keşif sonucunda 11 yük ³² 10.547,5 kuruş masraf ile rıhtımın inşası tahmin edilmektedir. Ayrıca şu an suların azalması söz konusu olup inşaata elverişli bir durum olduğu da tespit edilmiştir.³³

Mehmed Redif Paşa, gönderdiği diğer bir telgraf ile İmam-ı Âzam türbesi ve camiinin tamir ve inşasına başlanması istenilmiş ise de rıhtımın tamir edilmesinin daha ehemmiyet arz eden bir konumda olduğunu ifade etmiştir.³⁴ Paşanın üçüncü telgraf ise İmam-ı Âzam türbesi ve camisinin binalarının geniş çaplı bir tamirata muhtaç olmadığı yalnız bahsi geçen cami için cüzi masrafla bazı tamirlere ihtiyaç olduğu hakkındadır. Ayrıca camiin medrese ve mutfak gibi müstemilat harap durumda olup eğitim faaliyetlerini sekteye uğratmaktadır. Bu sebeple medresenin tamiri için izin verilmesi talep edilmektedir. Caminin şu anki yapısı sık ve karanlık olması nedeniyle genişletilmesi ve aydınlatılması gerekmektedir.³⁵ İmam-ı Âzam Evkafının gelirleri bahsi geçen rıhtımın mükemmel bir surette tamirini karşılamaya yeterli olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca rıhtım haricindeki tamire muhtaç binaların inşaatına başlanmak için de Evkaf-ı Hümâyûn ve Maliye nezaretlerine bildirilmesi konusunda irade sâdir olmuştur.³⁶

1290/1873 yılındaki tespitler neticesinde, İmam-ı Âzam camii ve medresenin tamiri için verilen izin çerçevesinde tamirata başlanmıştır. Fakat 1292/1875 yılında işin tamamlanabilmesi için 5 yük kuruş daha gerektiği ortaya çıkmış ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti sarfiyat için izin talep etmiştir. Evkafın takririnden anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen cami ile medresenin toplam masrafının 9 yük kuruşa mal olacağı ortaya çıkmıştır.

³¹ BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*, No. 1311, Gömlek No. 64. (1 Rebiülahir 1287/1 Temmuz 1870).

³² Yük, Osmanlı mali sisteminde kullanılan bir ölçü birimidir. 100.000 akçeye denktir. Ömer İşbilir, "Yük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Eylül 2024).

³³ BOA, *İ.DH*, No. 678, Gömlek No. 47211, lef_02. (21 Cemaziyelahir 1290/16 Ağustos 1873).

³⁴ BOA, *İ.DH*, No. 678, Gömlek No. 47211, lef_03. (12 Receb 1290/5 Eylül 1873).

³⁵ BOA, *İ.DH*, No. 678, Gömlek No. 47211, lef_04. (3 Ramazan 1290/25 Ekim 1873).

³⁶ BOA, *İ.DH*, No. 678, Gömlek No. 47211, lef_06. (7 Zilkade 1290/27 Aralık 1873).

Devletin içerisinde bulunduğu mali sıkıntılar nedeniyle bu kadar büyük bir inşaat faaliyetinin zamanı olmadığı ifade edilmiştir. Ancak caminin kubbesinin yıkık olması ve dört bir tarafının harap halde olması ile harap duvarların zaruret olarak yapılması gereği vardır. Ayrıca Osmanlı padişahı için bir prestij durumunda olan bu gibi binaların harap halde bulunması devlet aleyhine bir propagandaya yol açma tehlikesi bulunmaktadır. İstenilen meblağın İmam-ı Âzam Evkafı ile sair vakıfların gelirleri üzerinden karşılanabileceği düşünülmüştür.³⁷

1295/1878 yılına gelindiğinde ise İmam-ı Âzam Türbesi ve caminin tamir ve genişletilmesine izin verilmiş ve işe başlanılmıştır. Fakat tahmin edilen ve tahsis edilen meblağın yetmeyeceği ve binaların tamamlanamayan sıva ve pencereleri ile tezyinatının yapılabilmesi ve ayrıca bir minare, bir karakolhane ve iki adet hanenin inşası çerçevesinde 363.900 kuruş kadar ilave paraya ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Bu konu Şura-yı Devlet Maliye Dairesi tarafından arz olunmuş ve Evkaf-ı Hümâyûn Nezaretine bildirilmiştir. Tamirat işinin bu aşamada bırakılması ise elde mevcut kerestenin telef olmasına yol açacağı da anlaşılmıştır. Arz olunan meblağdan 65.000 kûsur kuruşun yeni minare masrafı olduğu tahmin edilmiştir. Bu sebeple minare inşasından vazgeçildiği takdirde toplam masrafın 259.595 kuruşa inmesi söz konusudur. Neticede bu minarenin yapılıp yapılmamasının tekrardan düşünülmesine karar verilmiştir. Bu suret üzere devam eden inşaat faaliyetlerinin bitirilmesine gayret edilmesi de emredilmiştir.³⁸

İmam-ı Âzam Külliyesine ait bir diğer tamir 1313/1895 yılında söz konusu olmuştur. İlgili tarihte, Bağdat vilayetinden gönderilen tahrirat ile İmam-ı Âzam türbesi ve camiinin yapı bakımından tehlikeli bir durumda olduğu bildirilince devletin gündemine alınmıştır.³⁹ Konu Şura-yı Devlette ele alınmış ve mezkûr yapıların tamire muhtaç kısımları için yapılan keşifte 38.000 kûsur masrafın *Ceyb-i Hümâyûn*⁴⁰dan ödenmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine Bağdat Valisi Hasan Refik Paşa emrin gereği olarak Âzamiye kasabasına bir heyet ile gitmiştir. Âlimler, talebeler, hizmetliler ve çok sayıda ahalinin hazır bulunduğu sırada dualar, kesilen kurbanlar ve fakirlere ikram edilen ziyafet ile tamir işine teberrükâtın muhafaza edildiği türbenin tehlike arz eden mahallerinin tamir edilmesi ile başlanılmıştır. Böylece türbenin iki zirâ miktarı çukurda kalan zemini yükseltmiştir. Fakat caminin bazı duvarları ile talebe odaları ve kubbeleri de haraptır. Ayrıca metruk haldeki şadırvanın da yeniden inşası gerekmektedir. Bunun için ise 49.000 ve kilitdâr için yapılması münasip görülen bir adet hanenin inşaat masrafı ise 15.000 kuruş olup, toplamda 64.000 kuruş masraf

³⁷ BOA, *Îrâde Mesail-i Mühimme [İ.MMS]*, No. 53, Gömlek No. 2347. (19 Receb 1292/21 Ağustos 1875).

³⁸ BOA, *Îrâde Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]*, No. 39, Gömlek No. 1990. (11 Rebiülâhir 1295/14 Nisan 1878).

³⁹ BOA, *Şûrâ-yı Devlet [ŞD]*, No. 134, Gömlek No. 77. (16 Muharrem 1313/9 Temmuz 1895).

⁴⁰ Ceyb-i Hümâyûn, Osmanlılarda bizzat padişahın şahsî kullanımına tahsis olunan para ve buradan yapılan harcamaları ifade eden tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983), 1/265-266.

tahmin edilmiş ve bütün bu masrafların İmam-ı Âzam Evkafı Varidatı fazlasından ödenmesi için izin istenilmiştir.⁴¹

1320/1903 yılında başlayan tamiratlar ise İmam-ı Âzam Evkafı mütevellisi ve imam-ı evveli, âsitânenin harap halinden duyduğu üzüntüyü arz etmesi üzerine vaki olmuştur. Mütevellî, İmam-ı Âzam Evkafına ait müderrislere, ilim talebelerine, fakirlere ve ziyaretçilere şart koşulan vakıf gelirlerine, Evkaf Nezareti tarafından zapt edilmesi ile âsitânenin harap hale geldiği ve binlerce ziyaretçinin bu hali görerek üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. Ayrıca mezkûr mütevellî, âsitânenin bu harap halinin Rafizilere karşı da iyi bir görüntü olmadığını söyleyerek tamir ve ihyasının gerektiğini iddia etmiştir.⁴² Mütevellînin arzı üzerinden yaklaşık dokuz ay sonra türbenin tamire muhtaç mahallerini selden korumak için hemen tamirine başlanması konusunda sadır olan İrade gereğince yapılan yazışmalara cevaben Bağdat Vilayeti İdare Meclisinden bir mazbata gönderilmiştir. Buna göre türbeye dair yapılan keşif ve ihale neticesinde 25.330 kuruşluk bir tamirat masrafla müteahhit uhdesine verildiği bildirilmiştir. Yapılan tahkikatta müteahhidin güvenilir ihalenin de nizama uygun olduğu Şura-yı Devlet tarafından da tespit edilmiştir. Fakat bahsi geçen meblağın İmam-ı Âzam Evkafı varidatından olmak üzere 1319/1902 senesi bütçesine kaydedilerek ödenmesine izin verilmiştir.⁴³

İmam-ı Âzam türbesi kilitdârının ikameti için yeniden inşa edilmesi için Evkaf-ı Hümayun Nâzırı Turhan Paşa, 1324/1906 yılında bir arıza göndermiştir. Talep edilen haneye dair yapılan keşif ve ihale neticesinde 16.470 kuruş masrafın olacağı tespit edilmiştir. Bahsi geçen meblağın İmam-ı Âzam Vakfının gelirlerinden karşılanmasına izin talep edilmiştir.⁴⁴ Bunun üzerine Şura-yı Devlet, keşif defteri ve ihale kaimesini kontrol ettiğinde kanuna ve nizama uygun olduğunu tespit etmiştir. Konu hakkında İrade yazılarak gereği için Evkaf Nezaretine tezkire gönderilmiştir.⁴⁵

1326/1908 yılında ise Bağdad'daki İmam-ı Âzam Caminin batı tarafında yer alan sebillerinin tamire muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Yapılan keşif ve ihale neticesinde tamirat işi, 11.000 kuruş masraf ile müteahhit uhdesine verilmiştir. Mezkûr miktarın sarfına dair mazbata Bağdat vilayetinden bildirilince konu Şura-yı Devlet'te görüşülerek karara

⁴¹ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı* [Y.MTV], No. 138, Gömlek No. 87. (12 Şevval 1313/27 Mart 1896).

⁴² BOA, *Yıldız Perakende Meşihat Dairesi Maruzâtı* [Y.PRK.MŞ], No. 7, Gömlek No. 86. (29 Zilhicce 1320/29 Mart 1903).

⁴³ BOA, *İrade Evkâf* [İ.EV], No. 35, Gömlek No. 23. (18 Ramazan 1321/8 Aralık 1903).

⁴⁴ BOA, *ŞD*, No. 173, Gömlek No. 75. (3 Muharrem 1324/27 Şubat 1906).

⁴⁵ BOA, *İ.EV*, No. 39, Gömlek No. 54. (23 Muharrem 1324/19 Mart 1906); BOA, *BEO*, No. 2789, Gömlek No. 209105. (28 Muharrem 1324/24 Mart 1906).

bağlanmış ve yapılan keşif ve ihale uygun bulunmakla beraber sebilhanenin muntazam bir surette tamirine gayret edilmesi hakkında İrade sâdır olmuştur.⁴⁶

İmam-ı Âzam Camii bahçesi etrafındaki ve batı cihetindeki yıkık haldeki surun acil olarak tamire ihtiyaç olduğu 1327/1909 yılında Evkaf-ı Hümâyün Nezaretinden arz edilmiştir. Mahallinde yapılan keşif ve ihale neticesinde yapılması planlan inşaatın 54.910 kuruş masraf tahmin edilerek müteahhide verilmiştir. Vilayet inşaata başlanıldığını bildirerek mezkûr meblağın İmam-ı Âzam Evkafı varidatından karşılanması için izin talep etmektedir. Keşif defterinin *fenn-i mimarîye* muvafık olduğu Evkaf Nezareti keşif heyeti tarafından da tasdik edilmiştir. Bu sebeple 1324/1906 senesi Evkaf bütçesinin tamirat bölümüne kaydedilmiştir.⁴⁷ Ancak Evkaf-ı Hümâyün Nezaretinden gelen takrir, Şura-yı Devlet Maliye Dairesinde tetkik edilince ihale usule ve nizamına uygun bulunmamış, ihaledeki rakamlarda hataların bulunduğu ve keşif defterinde heyetin imza veya mühürlerinin eksik olduğu tespit edilmiştir. Bu hatalardan ötürü, Evkaf Nezareti'nden hataların ve eksikliklerin giderilmesi talep edilmiştir.⁴⁸

II. Meşrutiyet sonrası ıslah çalışmaları neticesinde Irak bölgesinin (*hatt-ı Irakîyye*) ıslahı çerçevesinde Âzamiye kasabasına bir *Medrese-i Âli-i Diniyye* inşası gerektiği, Bağdat vilayetinden 1330/1912 yılında arz olunmuştur. Konunun ehemmiyetli olduğu ifade edilerek tetkikatın yapıldığı ve Maarif Nezareti ile yazışmaların yapıldığı da zikredilmiştir. Buna göre eğitim süresi toplamda on dört sene olmak üzere rüşdiye, idadiye ve âli isimleriyle üç şubeden oluşan 980'li yatılı (*leyli*) 460'ı gündüzcü (*nehârî*) olmak üzere toplamda 1.440 talebeyi barındıracak bir bina, bir kütüphane, geniş bir vaaz solunu ve sair müstemilatı ile medresenin inşası tasavvur olunmaktadır. İnşa faaliyetinin parça parça ortaya çıkarılması ve dört sene zarfında tamamlanması düşünülmektedir. Mezkûr medresenin inşaatından sonra daimî masraflarının başka kaynaklardan temin edileceği gibi, inşaat için sarf olunacak 65.000 lira meblağdan 1328 senesi için 10.000 liranın ödenmesine izin verilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda Hicaz'da yer alan Taif şehrinde de bir medrese inşası düşünülmektedir. Her iki medrese aynı önemde değerlendirilmekte ise de hem Hazine de hem de Evkaf hazinesinde bahsi geçen meblağa karşılık bulunmasının zor olduğu görülmüştür. Sorunun çözülmesi için Evkaf Nezareti Sadaret'e tezkire göndermiştir.⁴⁹

1.2. Görevliler ve Maaşlar

Âzamiye külliyesine ait zengin vakıflar olması sebebiyle külliyei oluşturan türbe, cami ve medresede farklı vazifelerde ve çok sayıda görevlinin istihdamına şahit olunmaktadır. Bu bağlamda, 1005/1595 gibi oldukça erken bir tarihte, İmam-ı Âzam Âsitânesi'nde görev

⁴⁶ BOA, İ.EV, No. 46, Gömlek No. 36. (3 Muharrem 1326/6 Şubat 1908)

⁴⁷ BAO, ŞD, No. 193, Gömlek No. 35, lef_05. (21 Cemaziyelevvel 1327/10 Haziran 1909).

⁴⁸ BAO, ŞD, No. 193, Gömlek No. 35, lef_06. (6 Cemaziyelahir 1327/25 Haziran 1909).

⁴⁹ BOA, BEO, No. 4040, Gömlek No. 302937. (29 Cemaziyelevvel 1330/16 Mayıs 1912).

yapanlara dair oluşturulmuş bir muhasebe defteri, konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Aşağıda tablo halinde gösterilen bu defterde, görevler ve görevlinin isimleri ile görev karşılığında verilen tahsisatlar nakdî ve aynî olarak belirtilmiştir.⁵⁰

Tablo 1. Âzamiye Külliyesi Görevlileri ve Tahsisatları (1005/1595)

Görevliler (Vazife ve İsim)	Tahsisatı (Nakdî ve Aynî)
Hafız ve türbedâr Şeyh Osman b. Şeyh Ömer	Günlük 11 akçe, senelik 2 tağar ⁵¹ buğday
Kilitdâr ve âsitâne mutfağı şeyhi Şeyh Abdullah b. Şeyh Nimetullah	Günlük 19 akçe, senelik 10 tağar buğday
Asatine mutfağı nazırı Şeyh Hamid b. Ayyât	Günlük 8 akçe, yıllık 10 tağar buğday
Vekil-i harç ve anbardâr Mehmed b. Molla Zeyneddin	Günlük 16 akçe
Muarrif ve müezzin Mehmed	Günlük 17 akçe
Mihmandâr Abbas	Günlük 13 akçe
Cüzhan ve Yasinhan Ömer b. Mehmed	Günlük 5 akçe
Çerağı ve bevâb Hüseyin	Günlük 4 akçe
Çerağı ve hadim Şeyh Derviş b. Şeyh Salih	Günlük 6 akçe
Alemdâr Ahmed	Günlük 2 akçe
Ays Peygamber Türbedarı Şeyh Hamid b. Ömer	Günlük 4 akçe
Nakib ve cüzhan Şeyh Yusuf b. Şeyh Ömer	Günlük 9 akçe
Enamhan Şeyh hasan b. Ömer	Günlük 5 akçe
Cüzhan Mehmed	Günlük 2 akçe
Cüzhan ve sandık nazırı Molla Maksud b. Hasan	Günlük 6 akçe yıllık 5 tağar buğday
Kale içerisindeki mescidin imamı Molla Mehmed Han	Günlük 2 akçe
Türbedâr Ali b. Kıvamüddin	Günlük 2 akçe

İlgili defterde görevlilere verilen hem günlük akçe cinsinden para hem de senelik verilen aynı tahsisat buğday, Bağdat Hazinesinden karşılanmaktaydı. Ayrıca tabloda gösterilmeyen; faal olarak Âsitânede görev yapmayan *mütekâid* sınıfında yer alan çok sayıda şahsın kaydı da defterde yer almaktadır.

Âzamiye Külliyesinde görevli şahıslara vazifelerine karşılık tahsis olunan miktarlar

⁵⁰ TS.MA.d, No. 1226. (15 Receb 1005/4 Mart 1597).

⁵¹ Tağar ya da dağar, kile türünden bir zahire ölçüsüne verilen isim olup Bağdat tağarı 800 kıyyeye eşittir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/373.

zaman içerisinde değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin 1107/1696 yılında İmam-ı Âzam türbedarı Şeyh Mahmud'a Bağdat'taki Yeniçeri Ocağından günlük 2 kıyye et ve 2 para ile aylık 4 kile buğday tayin olunduğu tespit edilmiştir.⁵² 1264/1848 yılında türbedar olan Abdülhamid Efendi'nin ise günlük 15 akçe tahsisatı bulunmaktaydı.⁵³

İmam-ı Âzam Türbesi türbedarları Osmanlılar nazarında itibarlı kimselerdendir. Bundan dolayı devletten bir talepleri olduğunda yerine getirilmeye ve ihtiyaçlarının giderilmesine gayret edildiği tespit edilmiştir. 1276/1859 yılında İmam-ı Âzam Türbesi türbedarı Şeyh Abdülkadir, külliye'nin hatibi Şeyh Abdülvehhab ve sabık türbedar Şeyh Abdülfettah Efendiler, Hicaz'dan döndükleri sırada bindikleri vapurun denizde kaza geçirmesi ile tüm eşya ve paralarını kaybettiklerini ifade ederek yardım talebinde bulunmuşlardı. Başlarına gelenler nedeniyle Bağdat'a dönemeyen şahıslar, harcırah talep etmekteydiler. Talepleri kabul edilerek buyrukları yazılmış ve gereken yardımın yapılacağı ifade edilmiştir.⁵⁴

1279/1862 yılında ise bazı şahsi işleri dolayısıyla Dersaadet'e gelen, İmam-ı Âzam Türbesi türbedarı Abdülmecid Efendi ise Dersaadet'e gelen ulema ve meşâyihe tahsis edilen misafirhane masrafları ile dönüşlerinde verilen harcırahtan faydalanmadığını arz etmiştir. Misafirhane giderlerinin Mısır Hidivi tarafından karşılandığını ifade eden Abdülmecid Efendi, Bağdat'a dönüşü için gerekli yol masrafını karşılayacak mali imkâna sahip olmadığını öne sürerek, kendisine harcırah tahsis edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine, Meclis-i Vâlâ tarafından türbedar efendiye 500 kuruş harcırah verilmesi kararlaştırılmış ve gereği için Maliye Nezareti'ne tezkire gönderilmiştir.⁵⁵

İmam-ı Âzam Türbesi'nin türbedarları gibi, külliye'ye ait vakıfların mütevellileri de devlet nazarında önemli kişilerdi. Çünkü mütevelliler, vakfın idaresinden sorumlu olup, iyi yönetimleriyle vakfın gelir-gider dengesini sağlamaktaydılar. Böylece, vakfın hizmetleri yürütülmekte ve vakıftan maaş alanlar herhangi bir zorlukla karşılaşmamaktaydı. Bu öneme binaen, müteveli seçiminde titizlikle davranılır ve herhangi bir ihtilafın olduğu durumlarda devlet, karar verici olarak konunun muhataplarıyla istişarelerde bulunurdu.⁵⁶ 1273/1857 yılında görevi başındaki İmam-ı Âzam Evkafı Mütevellisi Abdüllatif ve Müderris Hacı Ahmed Efendi'nin azlini, Bağdat valisi tespit ettiği bir usulsüzlük nedeniyle talep etmekteydi. Şahısların vazifelerinden azli konusunda valinin ısrarına rağmen azil, Sadaret tarafından kabul edilmemiş ve konu Meclis-i Vâlâ'ya havale edilince şahısların

⁵² BOA, A.DVNSMHM.d, No. 108, Hüküm No. 611. (20 Şaban 1107/25 Mart 1696).

⁵³ BOA, C.EV, No. 22, Gömlek No. 1088. (25 Safer 1264/1 Şubat 1848).

⁵⁴ BOA, Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL], No. 826, Gömlek No. 73. (9 Muharrem 1276/8 Ağustos 1859).

⁵⁵ BOA, MVL, No. 398, Gömlek No. 73. (24 Safer 1279/21 Ağustos 1862).

⁵⁶ Mütevellilerin vakıf üzerindeki etkileri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Vakıflarında İdarî Bozukluklar ve Mütevellî", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan: Tarih*, haz. Hatice Aynur vd. (İstanbul: Ülke Yayınları, 2014), 1/387-404.

vazifelerinde ibkâsı daha uygun görülmüştür.⁵⁷

Âzamiye Külliyesinde çeşitli görevlerde bulunan vazifelilere dair tespit olunan bir diğer defter ise 1268/1852 tarihlidir. Bahsi geçen defter mezkûr külliyedeki İmam-ı Âzam Camii Evkafına ait bir muhasebe defteri olup evkafın 1267 senesi Eylülünden 1268 senesi haziran ayı sonuna kadar olan (Eylül 1851'den Temmuz 1852'ye) on aylık bir dönemin muhasebesini içermektedir. Defter üzerinden, cami ile medrese ve diğer vazifelerde görevli şahısların görevleri, isimleri ve on aylık maaşları tespit edilmiş ve aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.⁵⁸

Tablo 2. Âzamiye Külliyesi Görevlileri ve Maaşları (1267-1268/1851-1852)

Görevliler (Vazife ve İsim)	On Aylık Maaş (kuruş, para)
Müderris-i evvel Taha Efendi	2.000
Müderris-i sani Mahmud Efendi	1.500
Hatip Seyyid Ahmed Efendi	187,5
İmam Abdülatif Efendi	375
Kilitdâr, Dizdâr, Hadim-i Şebeke, Muhafız-ı Kütüb ve Mü'îdü'd-ders Abdülmecid Efendi	315
Müezzin ve Devirhan Seyyid Ahmed Efendi	150
Müezzin ve Devirhan Abdülmecid Efendi	150
Müezzinler Abdülbaki ve Abdürrezzak	150
Devirhan Hacı Osman Efendi	122,30
Ferrâş Abdülatif Efendi	93,30
Temcidhânlar Abdullah ve Numan Efendi	112,5
Müezzin İsmail Efendi	75
Kandilci Mehmed Cevad Efendi	93,30
Kennâs ve Şimşirdân Mehmed Said Efendi	60,30
İbrikçi Abdürrezzak Efendi	75
Kennâslar İsmail, Abdülhâdi ve Hüseyin efendiler	70,5
Bevvâb ve Sakâ Ahmed Efendi	167,30

⁵⁷ BOA, A.MKT.NZD, No. 229, Gömlek No. 57. (26 Zilkade 1273/18 Temmuz 1857); BOA, MVL, No. 311, Gömlek No. 7. (14 Safer 1274/4 Ekim 1857).

⁵⁸ BOA, EV.d, No. 14509. (24 Ramazan 1268/12 Temmuz 1852). Bu deftere ait detaylar çalışmanın *Masrafların Giderilmesi ve Hizmetlerin Devamı: Vakıflar başlığı* altında incelenmiştir.

Toplam	5.701,10
---------------	-----------------

Tabloya göre İmam-ı Âzam Camii Evkafından 10 aylık süre zarfında görevlilere verilen miktar, 5.701 kuruş 10 paradır. Ayrıca yine aynı evkafa ait vakıf fazlası gelirlerden 56 şahsa toplamda 24.190 kuruş 32 para, on aylık vazifeleri karşılığı verildiği tespit edilmiştir.⁵⁹

Esasında maaş, vazifeliler için elzem bir konudur. Bu nedenle, bazı durumlarda şahıslar kendileri düşük maaşlarından şikâyetçi olabildikleri gibi, bölgedeki idarecilerin de konuyu tespit edip devlet merkezine bildirmesi söz konusu olabilmektedir. Örneğin 1265/1849 yılında Bağdat Valisi Mehmed Necib Paşa, İmam-ı Âzam Külliyesi hizmetlilerinin maaşının düşük kalması nedeniyle hizmetlerini terk ettiklerini ifade eden bir arizayı Sadaret'e göndermiştir. Necib Paşa, çözüm olarak Bağdat Evkafı fazlasından mezkûr hizmetlilerin maaşına münasip bir miktar zam yapılmasını talep etmiştir. Sadaret, valiye hak vermekle beraber vilayette yer alan vakıflara ait hasılat defterlerinin gönderilmediğini ifade ederek vakıf fazlası olup olmadığının tespit edilemediğini bildirmiştir. Neticede talep edilen defterler gönderildiğinde zam yapılması için gayret edileceğine hükmedilmiştir.⁶⁰

Âzamiye külliyesindeki görevlilerin maaşları konusunda toplu bir iyileştirmeye dair çalışmaların yanı sıra bazı görevlilerin bireysel olarak da maaşlarının düşüklüğünden şikâyetleriyle maaşlarına zam talepleri olmuştur. Âsitâne'de görevli Müderris-i sani Hüseyin Sabri Efendi, bunun bir örneğidir. Müderris, ailesinin kalabalığı nedeniyle aylık 750 kuruş maaşının yetmediğini ifade etmişti. Kendisinin *a'lem-i ulemadan olup müddet-i medideden beri neşr-i ulûm ile meşgul bulunduğu* ifadesiyle maaşının 1.000 kuruşa çıkarılması, Bağdat vilayetinden talep edilmiştir. İmam-ı Âzam Evkafının *cesim ve varidâtı kesir* olduğu ifade edilerek zammın buradan karşılanabileceğine işaret olunmuştur. Neticede konu Şura-yı Devlet tarafından ele alınıp talep uygun bulunmuş ve iradesi yazılmıştır.⁶¹

1.3. Tahsisatlar

Âzamiye külliyesinde hizmetlerin devamı için bazı tahsisatların olduğu da tespit edilmiştir. Bu tahsisatlar arasında olan ve öne çıkan hizmetlerden biri de ziyaretçiler ve fakirlere ikram edilen yemek, verilen erzak ve para gibi anlamları kapsayan *taâmiye*dir.⁶² Bu bağlamda 1317/1899 tarihli bir kayıta İmam-ı Âzam Âsitânesi'ne mensup fakirlere, dervişlere ve ziyaretçilere yemek ikram edilmek üzere Bağdat hazinesinden yıllık 70.000 kuruş tahsis edildiği belirtilmiştir. Bu tahsisatın gündeme gelmesinin nedeni ise masrafin karşılığının nereden bulunacağıydı. Evkaf-ı Hümâyün Nezareti, İmam-ı Âzam Evkafının bahsi geçen meblağı karşılamada aciz olduğunu, masraflar düşüldükten sonra 33.989 kuruş kadar bir vakıf fazlası bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bugüne dek vakfın tamiri için 1.000.000 kuruşluk masraf olduğu ve bunun vakıf gelirleri ile kapatılamayacağını da aşikâr

⁵⁹ BOA, EV.d, No. 14509. (24 Ramazan 1268/12 Temmuz 1852).

⁶⁰ BOA, MVL, No. 32, Gömlek No. 5. (5 Cemaziyelahir 1265/28 Nisan 1849).

⁶¹ BOA, İŞD, No. 34, Gömlek No. 1684. (9 Rebiülahir 1294/23 Nisan 1877).

⁶² Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/363.

olduğu bildirilmiştir. Bundan ötürü 70.000 kuruşluk tahsisatın Bağdat hazinesinden ödenmesinin devamının elzem olduğu belirtilmiştir.⁶³

İmam-ı Âzam Âsitânesi'ne tahsis olunan taâmiyenin ne suret ile ödeneceği konusu Maliye Nezaretine havale olununca nezaret, mezkûr meblağın karşılığı olmadığını ifade ederek masrafın bütçe açığına ve nezaretin Maaşât-ı Zâtiye Tahsisatına ilave olunarak ödenebileceğini bildirmişti.⁶⁴ Yıldız Sarayına konu havale edilince Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, tahsis edilmesi istenilen yıllık 70.000 kuruşun daha önceden mezkûr Âsitâneye tahsis olunan taamiye ve caminin imam-ı evveline verilmek üzere Bağdat hazinesinden yıllık gönderilen 36.000 kuruştan ayrıca mı tahsis olunması gerektiğinin Maliye Nezaretine sorulmasına karar vermiştir.⁶⁵ Maliye Nezareti ayrıca tahsis edilmesi için İrade talep edince mezkûr 70.000 kuruşluk tahsisatın ayrıca verilmesini emreden İrade sâdır olmuştur.⁶⁶

1319/1902 yılına gelindiğinde, İmam-ı Âzam Âsitânesi'ne tahsis edilen 70.000 kuruş 10.000 kuruş daha zam yapıldığı tespit edilmiştir.⁶⁷ Yapılan zam, Maliye Nezareti'ne bir tezkire ile bildirilmiş ve bütçeye eklenmesi emredilmiştir.⁶⁸

İmam-ı Âzam Âsitânesi ziyaretçileri ile fakirlerine tahsis olunan taâmiyenin dışında Âsitâne görevlilere de taâmiye ismi altında tahsisat yapıldığı tespit edilmiştir. Âsitâne camiinde görevli İmam Seyyid Mustafa Efendi tarafından konu bir şikâyet olarak Sadaret'e arz edilmiştir. Âsitâneye gelip giden ziyaretçilerin sayıca çokluğu nedeniyle Mustafa Efendi kendisine tahsis olunan taâmiyenin yeterli olmadığı halde 1313/1895 senesinden itibaren yüzde on indirilmesinden şikayetçi ve taâmiyesinin bu indirimden istisna tutulmasını talep etmektedir. İstisna tutulma talebi, Bağdat Vilayeti Defterdarlığından dahi talep olunmuştur. Maliye Nezareti, Âsitâneye taâmiye olmak üzere ve Bağdat'ta bulunan camilerin imam-ı evvel olanlara verilmek şartıyla Bağdat sancağı malından indirme olmaksızın aylık 2.025 kuruş tahsisatları olduğunu ifade ettikten sonra eğer yüzde on eksiltme genel olarak taâmiyeleri kapsıyor ise Âsitânenin bu hükümden istisna tutulmasının caiz olmadığını bildirmişti. Sadaret ise İmam-ı Âzam Âsitânesi gibi mukaddes bir makamın herhangi bir suretle mağduriyete uğratılmasının caiz olmadığını ifade edip mekâna hürmete binaen talep edilen istisnanın tanınması ve Muhtacîn Maaşâtı münhalâtından 225 kuruş zam ile imamın taâmiyesinin 2.250 kuruşa çıkarılmasını uygun bulmuştur.⁶⁹

İmam-ı Âzam Âsitânesi'nde görevli olup maaş konusunda şikâyeti olan diğer bir grup

⁶³ BOA, BEO, No. 1364, Gömlek No. 102226. (23 Rebiülahir 1317/31 Ağustos 1899).

⁶⁴ BOA, BEO, No. 1367, Gömlek No. 102459. (29 Rebiülahir 1317/6 Eylül 1899).

⁶⁵ BOA, *İrade Hususi [İ.HUS]*, No. 79, Gömlek No. 73. (29 Şaban 1317/2 Ocak 1900).

⁶⁶ BOA, *İrade Maliye [İ.ML]*, No. 35, Gömlek No. 41. (30 Ramazan 1317/1 Şubat 1900).

⁶⁷ BOA, *İ.ML*, No. 49, Gömlek No. 12. (22 Zilhicce 1319/1 Nisan 1902).

⁶⁸ BOA, BEO, No. 1833, Gömlek No. 137455. (14 Muharrem 1320/23 Nisan 1902).

⁶⁹ BOA, *İ.ML*, No. 23, Gömlek No. 7. (7 Rebiülahir 1315/5 Eylül 1897).

ise mütevellilerdir. Âsitâne mütevellileri, 1309/1891 yılında Maliye Hazinesinden almakta oldukları *tevlîyet hizmeti ve taâmiye* karşılığında 2.250 kuruş maaşın, Âsitâneye çok sayıda ziyaretçi gelmesi nedeniyle masraflarına yetmediğini arz etmişlerdir. İddialarına göre gelirleri mütevellilere ait olduğu halde sonradan hazinece zapt edilen Cîzânî? arazisinin gelirlerinin yıllık beşte biri mirî hissesi 12.000 kûsur kuruştan münasip miktarının maaşlarına zam olarak verilmesini bir çözüm olarak teklif etmişlerdir.⁷⁰ Bu teklifin kabul edilip edilmediği tam olarak tespit edilmemekle beraber mütevellilerin şikayetinden yaklaşık 7 yıl sonra 1316/1898 senesinde mütevellilere tahsis edilmiş 2.250 kuruş maaşın 3.000 kuruşa çıkarılması hakkındaki İrade gereğince Maliye Nezaretine havale edilmiştir.⁷¹

Âsitânede görevli kişilerin maaş dışında çeşitli konularda yardım talepleri olduğunda Osmanlılar tarafından bunların karşılandığı tespit edilmiştir. Örneğin, 1319/1902 yılında İstanbul'da bulunan İmam-ı Âzam' Türbesi Türbedarı Seyyid Mustafa Efendi'ye, Bağdat'a döneceği için harcırah olarak 300 lira ödenmesine karar verilmiştir.⁷²

İmam-ı Âzam Camii'nde yirmi senedir ikametle tedris ve irşad faaliyetlerinde bulunan Şeyh Muhammed el-Yemânî Efendi de yardım talep eden şahıslardandır. Kendisinin *fakr u zaruret* içinde olması nedeniyle sadaka olarak aylık 300 maaş tahsisi Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu tarafından talep edilmiş ve bunun üzerine İradesi sâdır olmuştur.⁷³ Bir diğer yardım talebi karşılanan şahıs ise Âsitânedeki medresede ilim öğrenmek ve Padişaha dua etmekle meşgul Maruf Efendi'dir. Hiçbir yerden maaşı bulunmadığı için sıkıntı yaşayan efendiye mahalli Emlak-ı Hümâyûn hasılatından aylık 100 kuruş tahsisat bağlanması talebi uygun bulunmuş ve İradesi yazılmıştır.⁷⁴

1.4. Masrafların Giderilmesi ve Hizmetlerin Devamı: Vakıflar

Hayır hizmetlerinin devamı için vakıfların tesisi ve bu vakıfların gelir getirmeye devam etmeleri gayet önemlidir. Bu bağlamda İmam-ı Âzam külliyesine ve özellikle de camiine bağlı vakıfların tesisi söz konusudur. Bu vakıflar sayesinde külliyedeki görevlilerin maaşları ödenmekte ve hizmetlerin devamı sağlanmaktaydı. Vakıf gelirlerinde bir eksilme olması durumunda maaşların eksik ödenmesi veya ödenememesi durumu ortaya çıkacağı gibi hizmetlerin aksamasına yol açacağı bilindiği için bu konuya gereken önem verilmesi talep edilirdi. Örneğin 1003/1595 gibi gayet erken tarihte Bağdat muhafazasında olan Vezir Cafer Paşa ile Bağdat kadısı ve defterdarına hüküm gönderilerek, İmam-ı Âzam Evkafı'nın *zevâidi*⁷⁵

⁷⁰ BAO, İ.DH, No. 1256, Gömlek No. 98558. (5 Cemaziyevvel 1309/7 Aralık 1891).

⁷¹ BOA, BEO, No. 1295, Gömlek No. 97083. (2 Safer 1316/22 Haziran 1898); BOA, İ.ML, No. 31, Gömlek No. 31. (26 Zilkade 1316/7 Nisan 1899).

⁷² BOA, İ.HUS, No. 95, Gömlek No. 77. (22 Zilhicce 1319/1 Nisan 1902).

⁷³ BOA, Hazine-i Hassa İrâdeler [HH.İ], No. 96, Gömlek No. 11. (15 Cemaziyelahir 1312/14 Aralık 1894).

⁷⁴ BOA, HH.İ, No. 161, Gömlek No. 60. (24 Rebiülahir 1321/20 Temmuz 1903).

⁷⁵ Zevâid, bir vakfın gelirlerinden şart koşulan yerlere sarf olunduktan sonra artan (arta kalan, bakiye) demektir. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3/656.

hakkında yapılan birtakım yanlış uygulamalara son verilmesi emredilmiştir. İlgili hükümde mezkûr vakfın zevâidinin Bağdat hazinesi tarafından zapt olunması usul olsa da özellikle de vakfın gelirlerinin yeterli olmadığı senelerde vakfın görevlilerine tahsis olunan maaşlar ve sair masraflara bahsi geçen zevâidden pay ayrılmadan hazinenin el koyduğu tespit edilmiştir. Bundan ötürü görevlilere eksik maaş verilmekte ve görevliler sıkıntı çekmektedirler. Çözüm olarak vakıf zevâidinin, görevlilerin maaşları ödenmeden ve sair masrafların karşılanmadan bahsi geçen hazine tarafından el konulmaması emredilmiş ve bunun bir usul olarak benimsenmesi istenilmiştir.⁷⁶

1023/1614 yılında ise İmam-ı Âzam Evkafına ait gelir kaynakları arasında yer alan Bağdat'taki bazı vakıf köylerinin ahalisine müdahalede bulunulduğu ve ziraat etmelerine engel olunduğunu vakfın nazırı Darüssaade Ağası Mustafa Ağa tarafından arz edilmiştir. Yapılan müdahaleler yüzünden vakıf köylerinin mahsullerindeki azalma nedeniyle mezkûr vakıf, gelir kaybına uğramaktaydı. Mustafa Ağa, sorunun çözülmesi için Bağdat kadısına hitaben bir emir gönderilmesini talep etmiştir.⁷⁷

Vakıflarda, vakfın idaresinden sorumlu mütevelliler önemli görevler icra etmekteydi. Vakfın işlevini sağlıklı bir şekilde yerine getirebilmesi, büyük ölçüde mütevellilerin sorumluluğundaydı. Bazı dönemlerde mütevellilerden şikayetler olabilir ve devlet bu duruma müdahale ederdi. 1112/1700 yılında İmam-ı Âzam Evkafından maaş alanlar (*mürtezikalılar*) evkafın mütevellilerinden şikayetçydiler. İddialarına göre İmam-ı Âzam Evkafının, Evkaf Nezaretinde herhangi bir kaydı bulunmayıp mütevelliler, evkafın vazifelerini ehil olmayanlara vermektedirler. Bundan ötürü evkafın hizmetleri aksamakta ve evkafa zarar verilmektedir. Bunun önlenmesi için İmam-ı Âzam Evkafının idare ve nezaretinin Şeyhülislam makamına bağlanması talep edilmektedir. Talep haklı bulunarak, Sadrazam buyrulduzu ile İmam-ı Âzam Evkafının nazırlarının bundan sonra Şeyhülislamlar olmasına karar verilmiştir.⁷⁸

İmam-ı Âzam Evkafı görevlilerinin mütevellilerinden şikâyetinden iki yıl sonra, 1114/1703 yılında Bağdat Kadısı Murad Efendi, görevdeki müteveli hakkında şikayetleri içeren bir arizayı Dersaadet'e göndermişti. Kadı efendi, bahsi geçen vakfın mütevellisi el-Hac Mehmed'in *adem-i rüşdi sebebiyle tevliyet uhdesinden gelmeğe kâdir olmadığını* bundan dolayı valilerin tevliyeti kendi yakınlarından birine vermekte oldukları ve böylece evkafa zarar verilmekte olduğunu iddia etmiştir. Bunu önlemek için kadı tarafından vazifeyi layıkıyla yerine getirebilecek olduğu ifade edilen Müderris Abdülkadir Efendi'nin müteveli olarak tayin olması önerilmiştir. Neticede Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin de işareti ile Abdülkadir Efendi'nin günlük 100 akçe maaş ile bahsi geçen vakfın mütevellisi olmasına

⁷⁶ BOA, A.DVNSMHM.d, No. 73, Hüküm No. 957. (29 Şevval 1003/7 Temmuz 1595).

⁷⁷ TS.MA.e, No. 833, Gömlek No. 23. (12 Ramazan 1023/16 Ekim 1614).

⁷⁸ BOA, *İbnülemin Evkâf [İE.EV]*, No. 27, Gömlek No. 3156. (22 Safer 1112/8 Ağustos 1700).

karar verilmiştir.⁷⁹

Vakıflar için mutat olarak muhasebe defterleri tutularak vakfın gelir ve giderlerinin açıkça belirlenmesine çalışılmıştır. Bu bağlamda İmam-ı Âzam Camii Evkafına ait bir muhasebe defteri tablo halinde verilerek mezkûr vakfın gelir ve giderleri hakkında detaylı bilgiler göz önüne serilmiştir. İlgili defter Osmanlı Arşivi Evkaf fonu defterleri arasında 14059 numarada kayıtlıdır.

Tablo 3. İmam-ı Âzam Camii Evkafı Muhasebesi (1267-1268/1851-1852)

Türü	Detaylar	Miktarı (kuruş, para)
Varidât (gelirler)	Vakfa bağlı köyler, bağlar, dükkânlar ve hamamlar ile Dicle nehrinde bulunan vakıf dolapların iltizamından elde edilen gelirler	97.608,30
Masarıfât (giderler)-1	Türbe, camii ve medresedeki görevlilerin maaşları	5.701,10
Masarıfât (giderler)-2	Âsitânedeki görevliler ve civardaki fakirler için pişirilen çorba ve ekmek masrafı ile bu işi için satın alınan malzeme ve araçların yanı sıra şamdanlar için mum, cami için hasırlar ve sair masraflar	19.269,30
Masarıfât-Zuhûrât (ön görülemeyen masraflar)	Âsitâne binası ile vakfa bağlı binalarda yapılan tamirat masrafları	21.290,50
Huzeyfe el-Yemânî ve Abdullah el-Ensârî türbelerine verilen tahsisat	Türbedara verilen maaş ve kandillerde kullanılan yağ bedeli	1.260
Bişr el-Hâfî mescidine verilen tahsisat	Mescidin görevlilerine verilen maaşlar ve sair masraflar	836,5
Kerkük'teki Şeyh Abdurrahman Efendi Hangâhındaki camiye verilen tahsisat	Caminin görevlilerine verilen maaşlar ve sair masraflar	3.000
Evkafın fazlasından duâgû görevlilerine verilen maaş	56 şahıs	24.190,32

İlgili defter, Bağdat'ta bulunan İmam-ı Âzam Camii Evkafının 1267 senesi eylülünden 1268 senesi haziran ayı sonuna kadar olan (Eylül 1851'den Temmuz 1852'ye) on aylık bir dönemin muhasebesini içermektedir. Defterden anlaşıldığı üzere 97.608 kuruş 30 para gelir

⁷⁹ BOA, Ali Emiri Sultan II. Mustafa [AE.SMST.II], No. 12, Gömlek No. 1153. (6 Zilkade 1114/24 Mart 1703).

ve 63.680 kuruş 32 para sair vakıfların tahsilatından sarf olunan meblağ olup 75.548 kuruş 32 para gider olduğu görülmektedir. Muhasebe sonucunda 85.740 kuruş 30 para da bakaya olduğu tespit edilmiştir.⁸⁰

1.5. Muafiyet ve İmtiyazlar

Osmanlılar nazarında İmam-ı Âzam türbesi ve etrafında teşekkül eden külliye'nin ehemmiyetli bir konumda olması nedeniyle bazı muafiyetlerin de tanındığı tespit edilmiştir. 959/1552 yılında Bağdat beylerbeyi ve defterdarına gönderilen bir Divan-ı Hümâyûn kararı gereğince İmam-ı Âzam türbesine sadaka olarak gönderilenlerden damga ve vergi alınmaması emredilmiştir.⁸¹

İmam-ı Âzam Evkafı, 1114/1702 yılında bir başka sorun ile Divan-ı Hümâyûn'un gündemine gelmişti. Bu bağlamda İmam-ı Âzam Evkafı mütevellilerinden mutat olarak her yıl *avâid* ismiyle 500 kuruş tahsil edilmekteydi. Fakat vakfın hasılatı hizmetli ve vazifelilerin maaşının üçte ikisini ancak karşılamaktaydı. Bundan ötürü vakfın mütevellileri bahsi geçen meblağı vakıftan yararlanan fakirlerin tahsisatından keserek ödemekteydiler. Fakirlerin aleyhine olan bu uygulama aynı zamanda vakıf hukukuna da aykırı olduğu tespit edilmiştir. Devlet tarafından hoş görülmemeyen uygulamaya son vermek ve bir daha böyle bir kesintiye yol açılmaması için mütevellilerden alınan mezkûr meblağın affedilmesi için Bağdat valisine ferman gönderilmiştir.⁸²

İmam-ı Âzam Evkafı gelirleri arasında, Dicle nehrinin iki tarafında bulunan dolaplara konulan çıkırıklardan elde edilen paralar bulunmaktaydı. Mezkûr çıkırıklar ile civardaki bahçe ve bostanlar sulanmakta ve karşılığında gelir elde edilmekteydi. Her bir çıkırık için yıllık 2,5 kuruş vergi alınıp Bağdat valilerinin mutfak masraflarına sarf olunduğu tespit edilmişti. Bunun üzerine yine 1114/1702 yılında Bağdat valisine gönderilen ferman ile bu konuda Osmanlı sultanının rızası olmadığı ifade edilerek vakıf çıkırıklarından her ne isim ve ne amaç ile olursa olsun vergi alınmaması emredilmiştir.⁸³

İmam-ı Âzam Evkafına tanınan bir diğer muafiyet ise Abaza Mehmed Ağa'nın satın alıp vakfettiği; Bağdat'ın Hüveyd köyünde yer alan Davud Bağ denilen bağın gelirleri üzerinedir. Mehmed Ağa, mezkûr bağın gelirinin üçte ikisini, İmam-ı Âzam Âsitânesi'nde yer alan çeşmenin tamir masraflarına vakfettiği gibi geriye kalan üçte bir geliri de bağın dikim ve imarı için şart koşmuştu. 1176/1763 yılında bahsi geçen bağın tekaliften muafiyeti hakkında Bağdat muhafızı Vezir Ali Paşa tarafından eyalet buyrulduyu yazılmıştır.⁸⁴

⁸⁰ BOA, EV.d, No. 14509. (24 Ramazan 1268/12 Temmuz 1852).

⁸¹ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD.d], No. 15367, s. 4. (29 Cemaziyelahir 959/22 Haziran 1552).

⁸² BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 112, Hüküm No. 1064. (29-02-1114/25 Temmuz 1702).

⁸³ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 112, Hüküm No. 1061. (29-02-1114/25 Temmuz 1702).

⁸⁴ BOA, C.EV, No. 364, Gömlek No. 18481. (29 Zilhicce 1176/11 Temmuz 1763).

1.6. Emniyet, Asayiş ve Toplumsal Hassasiyetler

Âzamiye külliyesinin devlet ve toplum nazarındaki ehemmiyeti neticesinde asayiş ve emniyetine gayret gösterilmektedir. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman'ın Âzamiye Külliyesi ve kasabasının güvenliği için buraya bir kale inşa ettirdiği bilinmektedir. Evliya Çelebi, 941/1534 yılında Kanunî'nin Bağdat'ı fethettiğinde İmam-ı Âzam'ın türbesini buldurduğunu ve etrafına bir imaret ve medrese yaptırdığı gibi bunların muhafazası için de çevresine bir de kale inşa ettiğini aktarır. Dörtgen şeklinde, tuğla yapılı olarak inşa olunan kalenin çevresi 8.000 adımdır. Ayrıca kale içerisinde bir cami, bir hamam, bir han, 40-50 adet dükkân inşa edilmiş ve idaresi için bir dizdar ve maiyetine de 150 asker tayin olunmuştur. Kalenin hisarı içinde ise toprak yapılı haneler bulunmakta ve taşrasında da bağlı ve bahçeli varoş vardır.⁸⁵

Bağdat, Dicle nehrinin kenarında bulunması nedeniyle zaman zaman nehrin taşması ile su baskınlarına maruz kalmakta ve şehrin başta surları olmak üzere yapıları zarar görmekteydi. 977/1569 yılında meydana gelen Dicle nehri taşkınında Bağdat şehrini çevreleyen surlarda büyük hasar meydana geldiği gibi Âzamiye kalesinin de zarar görmesi söz konusudur. Âzamiye kalesinin duvarlarının iç ve dış yüzeylerinde büyük çatlaklar meydana gelmiş, bazı bölümleri yıkılmıştı. Yapılan keşifte tamir masrafının 1.000 filori kadar olacağı tahmin edilmişti. Bağdat beylerbeyisi ve defterdarına gönderilen Divan-ı Hümâyûn kararı ile gereken tamiratların özenle yapılması ve zamanında tamamlanması emredilmiştir.⁸⁶

İfade edilen su baskınlarından İmam-ı Âzam külliyesinin muhafazası için Dicle nehri kenarına bir sedd inşa olunmasına karar verilmişti. 1188/1775 yılında inşaatına başlanan seddin 430 arşınlık kısmı bitirildiği Kaplan Mustafa Paşa tarafından Dersaadet'e bildirilmişti. İnşaat masrafı olarak 27.500 kuruş Basra hazinesinden ve 9.500 kuruş da Bağdat hazinesinden sarf olunmuştu. Paşanın arzı üzerine, seddin inşasının tamamlanmasının önemine dikkat çekilmiş; kalan işlerin *umûr-ı diniyyeden* olduğu belirtilerek, bu işlerin layıkıyla yapılması için bir komisyon teşkil edilmesi ve işin güvenilir kişiler tarafından kontrol edilmesi emredilmiştir.⁸⁷

İmam-ı Âzam'ın türbesinin burada yer alması sebebiyle Âzamiye kasabası da kutsal kabul edilerek bu kutsiyete hâlel getirecek fiillere izin verilmediği görülmüştür. Fesat ehli kişilerin mezkûr kasabadan uzaklaştırılması söz konusu iken özellikle kasabaya gayrimüslimlerin ikamet ve yerleşmelerine de müsaade edilmemekteydi. 1323/1905 yılında Âzamiye kasabasında Musevi ve İsevî cemaatinden çok sayıda şahsın *tebdil-i hava* için

⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 4/575.

⁸⁶ BOA, *ADVNS.MHM.d*, NO. 21, Hüküm No. 79. (16 Ramazan 980/20 Ocak 1573).

⁸⁷ BOA, *Cevdet Nâfia [C.NF]*, No. 36, Gömlek No. 1798. (29 Zilhicce 1188/2 Mart 1775). Mezkûr seddin zaman içerisinde geçirdiği tamiratlar bu çalışmanın *İnşaat ve Tamirat* bölümünde detaylıca incelenmiştir.

haneler kiralararak ikamet ettikleri ve çalgılar çalarak ‘iyy ü işret etmekte oldukları tespit edilmişti. Bu tür fiillere ve gayrimüslimlerin kasabada çoğunluğu ele geçirmelerine engel olunması gerekmekteydi. Bundan ötürü mezkûr şahıslardan kira süreleri bitenlerin hemen Âzamiye’den çıkarılmaları, daha süresi olanların ise süreleri bittiğinde kasabada kalmalarına asla müsaade olunmaması için konunun muhatabı jandarma kumandanlığına emir gönderilmiştir.⁸⁸

1327/1909 yılına gelindiğinde ise Âzamiye kasabasında gayrimüslim milletlerin yerleşme ve ikametlerinin yasaklanması için kasabanın imamı Seyyid Abdülkadir ve arkadaşları tarafından talep edilmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti konu hakkındaki tahriratında *emâkin-i mukaddese ittisal ve kurbundaki emlakın* gayrimüslim ellerine geçmesinin kanunen yasak olmadığı ve böyle bir yasağın konulmasının da münasip görülmediğini bildirmişti. Fakat bu gibi mekânların satışının vakıf idarelerince olduğundan bu surette bir tedbir alınması mümkün olup olmadığı sorulmuştu. Gelen cevapta, vakıflar namına emlakın *teveffüz ve teferru’u* hakkında bir nizamname ve emir olmadıkça satılanın bedelinin vakıflar tarafından verilmesi mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen mahallerdeki emlakın doğrudan doğruya sahibi tarafından satılabileceği gibi *vefâen ferağ* da edilebilmektedir. Bu mekânları gayrimüslimlere satılmasının önüne geçmek için ise vakıfların devreye girip satışa konulan emlaki satın almaları da alıcı ve satıcının bazı hilelere başvurması durumunda vakıfların zararına olacağı ihtimali vardı.⁸⁹

Evkaf-ı Hümayun Nezareti, meselenin vakıflar üzerinden hal olacağına dair olan kanaat üzerine Sadaret’e bir arıza göndererek konu hakkında tetkikat ve tahkikat yapmak üzere yetkili memurların Âzamiye’ye gönderilmesini talep etmiştir.⁹⁰ Gönderilen memurlar, İmam-ı Âzam’ın türbesine bitişik veya yakın yapıların evkafça satın alınması için kaç bina olduğu, kimlere ait olduğu, her birinin genişliği ve kıymetinin tespitini yapacaklardı. Ayrıca sahiplerinden bunları satmaktan imtina eden veya fazla para talep etmelerine mahal kalmamak üzere ne gibi tedbirlere müracaat olunacağını da belirlenmesi gerekmekteydi. Yapılan tahkikatın gizlice yapılması istendiği gibi, satın alınacak mahallerin bedellerine ve bunların ne şekilde ödeneceğine dair mütalaaları içermesi beklenmiştir.

Konun diğer muhatabı olan Bağdat vilayetinden alınan cevabi tezkirede ise Âzamiye kasabasında şimdiye kadar gayrimüslim kimseye bir emlak satışı olmadığı, bundan böyle de satılmayacağı hatta kira suretiyle ikamet olunması bile yasaklanmış bulunduğu ifade edilmiştir. Bunun devamına da itina gösterilmesi çerçevesinde Defter-i Hakanî Müdüriyetine gereken uyarılar yapılmıştır. Fakat kasaba dışında bulunan gayrimüslimlere satılacak mahaller hakkında ise önceden Bağdat Vilayet İdare Meclisi tetkik yaptıktan sonra tasdik ederek satışı onaylandığı ifade edilmiştir. Âzamiye’de durum bundan ibaret olup

⁸⁸ BOA, *Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat [DH.TMIK.M]*, No. 211, Gömlek No. 22. (12 Şevval 1323/10 Aralık 1905).

⁸⁹ BOA, BEO, No. 3659, Gömlek No. 274381. (22 Şevval 1327/6 Kasım 1909).

⁹⁰ BOA, BEO, No. 3666, Gömlek No. 274936. (9 Zilkade 1327/22 Kasım 1909)

zaten İmam-ı Âzam türbesi, camii, medresesi içeren yapılar sur ile çevrilmiş durumdadırlar. Ayrıca mezkûr sur bir yapıya bitişik olmayıp yakınında bulunan yapıların bir kısmının ise kilitdâr ve cami hizmetlilerine ait binalar olup vakıflar tarafından satın alınmasına bir lüzum ve mecburiyet bulunmadığı da açıkça bildirilmiştir.⁹¹

Âzamiye ve Kâzimiye kasabaları içerilerinde barındırdıkları türbeler ve külliyeler nedeniyle kutsal kabul edildiği ifade edilmişti. Mekânın kutsiyeti ahalinin de bazı hassasiyetleri benimsemelerine neden olmaktaydı. Devletin de bu hassasiyeti gözeterek bazı uygulamalarda bulunduğu gayrimüslimlere mezkûr türbelere yakın ikametlerine izin verilmemesinde kendini gösterdiği belirtilmişti. Bu bağlamda tespit edilen bir diğer hassasiyet ise mezkûr kasabalara tayin olunacak devlet görevlileri hakkındadır. 1331/1913 yılında Âzamiye ve Kâzimiye kasabasında görevlendirilecek bir doktorun tayini bu hassasiyete dair somut bir örnek olarak tespit edilmiştir. Buna göre bu iki kasabaya tayin olunacak doktorun müslüman olması talep edilmişti. Fakat Tıbbiye Meclisi bunu dikkate almayarak Amâre’de doktorluk yapan gayrimüslim Fethullah Efendi’yi tayin etmişti. Bunu üzerine Âzamiye kasabasının ahalisinin Sünnî, Kâzimiye ahalisinin ise Caferî mezhebine müntesip olmaları nedeniyle gayrimüslim doktorlara asla kendilerini ve ailelerini tedavi ettirmeyecekleri vilayetten bildirildi. Bundan ötürü bu kasabalarda görev yapacak doktorun müslüman olması şart olduğu ifade edilip buna göre tayin yapılması istenilmiştir. Tayin olunan doktorun görevinden azledilerek Dersaadet’e gönderilmesinin doktorun mağduriyetine neden olacağı düşünülerek; Necef, Kûtü’l-amâre veya Hille’de görev yapan müslüman bir doktor ile becayişinin daha uygun olduğuna karar verilmiştir.⁹²

1.7. Ulaşımının Kolaylaştırılması

Bir mekânın ziyaretgâh olarak devam edebilmesi için bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Nitekim Bağdat nüfus yoğunluğu olan bir şehir olmasının yanı sıra hem Sünnî hem de Şîfilerce kutsal kabul edilip ziyaretgâha dönüşen birden fazla mekâna sahipti. İmam-ı Âzam’ın türbesi Sünnî-Hanefilerce ziyaret edilen mekânların başında gelirken, Musa el-Kâzım’ın türbesi ise özellikle Şîîler tarafından sıklıkla ziyaret edilmekteydi. Her iki ziyaretgâha ulaşımın kolaylaştırılması adına modern yüzyılın verdiği imkânlardan yararlanılmaktan kaçınılmamıştır. Bunların başında ilk önceleri atlı tramvaylar, sonraları ise buharlı ve en sonunda ise elektrik ile işleyen tramvaylar gelmektedir.⁹³

⁹¹ BOA, BEO, No. 3766, Gömlek No. 282446. (11 Cemaziyelahir 1328/20 Haziran 1910). Azamiye’de gündeme gelen konu sonrasında cami, mescid, kabristan ve türbelere muttasıl gayr-ı menkullerin gayrimüslimlere satışının yasaklanması hakkında daha detaylı tartışmalara yol açmıştır. Bunun için bk. BOA, *Dahiliye Nezâreti İdare [DH.İD]*, No. 37, Gömlek No. 10. (18 Muharrem 1331/28 Aralık 1912).

⁹² BOA, *DH.İD*, No. 8, Gömlek No. 69. (21 Safer 1331/30 Ocak 1913). Doktorun ismi vilayetten gelen tahriratta Fethullah olarak yazılmasına rağmen nezaretteki yazışmalarda Ferecullah olarak yer almaktadır.

⁹³ Feza Günergün, “Osmanlı Devleti’nde Buharlı Tramvay İşletme Teşebbüsleri”, *Çağın Yakalayan*

Bağdat'taki ilk tramvay hattı, Mithat Paşa'nın valiliği döneminde (1869-1872) inşa edilmiş ve Bağdat'ın Kerh semtini Kâzîmiye kasabasına bağlayan 7 kilometrelik atlı tramvay hattı olarak işletilmeye başlanmıştır.⁹⁴ Mezkûr tramvay hattının inşası ve işletilmesi bazı nedenlere dayalıdır. Bu bağlamda Bağdat vilayetinden Şura-yı Devlet'e gönderilen tahriratta Bağdat'a bir saat mesafede yer alan Kâzîmiye kasabasında yaşayan halkın çoğunluğunun Bağdat'ta tüccar ve zanaatkâr olarak çalıştığı, ayrıca kasabada bulunan türbenin hem ahali hem de dışarıdan gelen çok sayıda ziyaretçi tarafından yoğun olarak ziyaret edildiği belirtilmiştir. Bu yoğunluğun hafifletilmesi amacıyla bir tramvay hattı inşa edilmesine ihtiyaç duyulmuş ve bu doğrultuda söz konusu hat hizmete açılmıştır.⁹⁵

XIX. yüzyıldan itibaren Bağdat'ın artan nüfus ve ziyaretçileri nedeniyle ulaşımın kolaylaştırılması için başka tramvay projeleri gündeme getirilmiştir. İlk olarak 1317/1893 yılında Bağdat'ın Rusafe mahallesi ile Âzamiye kasabası arasında 4 kilometrelik uzunlukta bir tramvay hattı inşası düşünülmüştü. Proje kapsamında şehrin Rusafe mahallesinden başlayan hat, Âzamiye kasabası köprüsüne kadar devam edecekti. Köprü'nün imkân vermemesi nedeniyle kesilen hat, köprü'nün karşı tarafından yeniden başlatılacak ve Kâzîmiye kasabasının kapısındaki eski tramvay istasyonu yakınına kadar uzatılacaktı. Tek hat üzerine inşa olunacak tramvayın buharla veya yük hayvanları vasıtasıyla işletilmesi düşünülmektedir.⁹⁶

Bahsi geçen girişimler olmakla beraber projenin hayat geçirilmediğini; 1324/1906 yılında Âzamiye kasabası ile Bağdat arasında bir tramvay inşa olunması hakkında ulema ve ahali tarafından gönderilen mazhar ile talep edilmesinden anlamaktayız. İlgili kayda göre Bağdat'a 45 dakika mesafede yer alan Âzamiye kazası İmam-ı Âzam'ın kabri bulunmasının yanı sıra *ciyâdet-i havası hasebiyle Bağdat için sayfiye edilmiş* olması nedeniyle her gün binlerce kimse kasabaya gidip gelmektedir. Bağdat ile Âzamiye arasındaki yolun düzensiz olması gidiş dönüşte büyük sıkıntılara neden olmaktadır. Bundan ötürü bahsi geçen mesafede bir tramvay hattı inşası ahali ve ziyaretçilerin faydasıdır. Yedi, sekiz bin lira masraf ile tesisinin mümkün olacağı tahmin edilen hattın, Hazineye zorluk olmaması için meccanen bir miktar hissenin terk ettirilmesi ile ahaliden teşkil edilecek şahıslardan oluşan bir *şirket-i Hayriye* tesisi de düşünülmüştür. Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu bu suret üzere görüş bildirmesine rağmen bahsi geçen hattın Osmanlı tebaasında *mahsus ve münhasır* olmak

Osmanlı: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar (İstanbul: İslam Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995), 389; Bahsi geçen atlı tramvayın fotoğrafı için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Koleksiyonu, No. NEKYA90573/45.

⁹⁴ *Bağdad Vilayet Salnâmesi* (defa 20) (Bağdat: Matbaa-i Vilayet-i Bağdad, 1324/1906), 223; Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar Edirne 8-10 Mayıs 1984* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 180.

⁹⁵ BOA, *İ.ŞD*, No. 22, Gömlek No. 947. (16 Receb 1288/1 Ekim 1871).

⁹⁶ BOA, *Yıldız Sadâret Resmi Evrakı [Y.A.RES]*, No. 101, Gömlek No. 55. (4 Rebiülevvel 1317/13 Temmuz 1899).

üzere mahallinde teşkil edilecek bir tramvay şirketi üzerinden tesis edilmesi teklif edilmiştir.⁹⁷ Fakat 31 Mart vakası ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesi gibi karışıklıklar nedeniyle tramvay projeleri gerçekleştirilememiştir.⁹⁸

Bağdat, Dicle kenarında kurulmuş olması nedeniyle ulaşımında kullanılmak üzere köprüler barındıran bir şehirdi. Çokça ziyaret edilen Âzamiye ve Kâzimiye kasabaları arasında da bir köprü kurularak ahalinin özellikle de bu iki kasabada medfun imamları ziyarete gelen ziyaretçilerin ulaşımının kolaylaştırması istenilmiştir. Bu bağlamda 1300/1883 yılında bahsi geçen köprünün inşası tamamlanmış ve buna dair yapılan tören, Bağdat Valisi Seyyid Mehmed Takiyüddin Paşa tarafından arz edilmiştir. İlgili kayıta ilk önce Takiyüddin Paşa, köprünün yapılma gerekçelerini sıralamıştır. Buna göre Kâzimiye ve Âzamiye kasabalarında toplamda 30.000 nüfus yaşamakta ve karşılıklı olarak Dicle nehrinin bir tarafında oldukları halde aralarında da ulaşımı sağlayan bir vasıta bulunmamaktadır. Bu kasabalar gerek ahali gerekse binlerce ziyaretçinin uğrak yerleri olup ziyaretlerde sıkıntı çekilmektedir. Özellikle İranlı ziyaretçiler Kâzimiye'ye geçmek için Bağdat köprüsüne gelmekte ve böylece izdihama neden olmaktadır. Bundan dolayı Bağdat'ta çarşılar da saatlerce izdiham devam ederek ahali sıkıntı çekmektedir. Bunu ortadan kaldırmak üzere masraf ve geliri Bağdat Birinci Belediye Dairesi'ne ait olmak üzere iki kasaba arasında münasip bir mevkide inşasına başlanan köprü, uzunluğu 280, genişliği 6 metre olmak üzere yapılmış ve 40 duba üzerine bindirilmiştir. Toplamda 210.000 kuruş masraf söz konusudur. Ayrıca her iki yakadaki köprübaşlarında yer alan karakolhanenin yeniden inşasına karar verilmiştir. Açılışta toplanan ahali padişaha ve devlete dualarda bulunmuş ve köprünün isminin ise devrin sultanına atfen Abdülhamid-i Sanî olmasına karar verilmiştir.⁹⁹

Bahsi geçen ahşap köprünün inşası, Âzamiye ve Kâzimiye arasındaki ulaşımı rahatlatmış ise de 1325/1907 yılında yanmış durumda olması nedeniyle Dicle nehrinin taşması sırasında ulaşımında sıkıntılar yaşanmakta olduğu Bağdat vilayetinden tezkire ile bildirilmişti. Bu sebeple inşa maksadı olan ulaşımın bu köprü üzerinden sağlanması mümkün görünmemekteydi. Çözüm olarak; Dicle nehrinde *seyr-i sefâin* imtiyazını elinde bulunduran Hazine-i Hassa'nın Bağdat ve Basra arasında işlettiği vapurlardan daha küçük ebatlı bir vapurun hem insan hem de eşya ve hayvan taşımak üzere tedarik edilmesi talep edilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ BOA, HH.İ, No. 183, Gömlek No. 21. (14 Safer 1324/9 Nisan 1906).

⁹⁸ Hem akim kalan bu proje ve sonrasında II. Meşrutiyet dönemindeki projeler hakkında detaylı bilgi için bk. Burcu Kurt, "Osmanlı Irakı'nda Gündelik Hayatı Modernleştirme Çabalarına Bir Örnek: Bağdat Şehri Tramvay Projesi", *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, ed. Kerim İlker Bulunur - Fatih Bozkurt - Mahmut Cihat İzgi (İstanbul: Mahya Yayınları 2017), 49-81.

⁹⁹ BOA, İ.DH, No. 895, Gömlek No. 71185. (30 Zilkade 1300/2 Ekim 1883).

¹⁰⁰ BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayetler [Y.PRK.UM], No. 79, Gömlek No. 87. (2 Rebiülevvel 1325/15 Nisan 1907); BOA, BEO, No. 3048, Gömlek No. 228526. (20 Receb 1325/29 Ağustos 1907); BOA, DH.MKT, No. 1166, Gömlek No. 94. (5 Rebiülahir 1325/18 Mayıs 1907).

1.8. Törenler

Âzamiye Külliyesi, Bağdat'taki önemli ziyaretgâhlardan biri olmasının yanı sıra bazı dinî törenlerin icra edildiği mekânlar arasındadır. Ahali, önemli dinî geceleri bu mukaddes mekânda ifa etmeye ve icra edilen geceye hâs törenlere/cemiyetlere katılmaya rağbet göstermektedir. Dinî açıdan önemli görülen gecelerden biri de Hz. Peygamber'in doğum günü kabul edilen rebülevvel ayının 12. günü ve gecesidir. Bu gecede yapılan *Mevlid* töreni, Osmanlıların hem devlet teşrifatında yer almakta hem de ahalinin kutlamayı adet edindiği bir merasimdir.¹⁰¹ Bu bağlamda İmam-ı Âzam Camiinde her sene mutat olarak mevlid gecesinin ihya edildiği görülmektedir. Tabiatıyla yapılan törende bazı masrafların olması söz konusudur. Buna dair tespit edilen masraf defteri törenin mahiyeti hakkında detaylar sunmaktadır. Aşağıda 1282/1865 yılında İmam-ı Âzam Camiinde yapılan mevlid törenin/cemiyetinin masrafları tablo halinde gösterilerek konunun anlaşılması sağlanmıştır.¹⁰²

Tablo 4. İmam-ı Âzam Camii Mevlid Töreni Masrafları (1282/1865)

Harcama türü	Ayrıntılar	Miktar (kuruş)	Toplam (kuruş)
Erzak	Ekmek, et, piliç, koyun, nişasta, pirinç unu, sadeyağ, şeker, sebze ve meyveler, kuruyemiş, baharat vb.	6.458	6.458
Ücretler	İki mevlidhân ve halife şeyhine verilen hilatın değeri	588	
	Zakirân ve kasidehânlar (7 kişi)	174	
	Hizmet eden ağalara verilen ikramiye (9 kişi)	200	
	Kahveci	40	
	Aşçıbaşı ağa ve refikleri	350	
	Şarabdar (4 kişi)	60	
	Cami hademeleri	40	
	Bağdat ve Âzamiye kasabası hatibi	83	
	Aşçı hademeleri (4 kişi)	15	
	Sakalar	20	
	Şekerci kalfaları	70	
	Meşaleciler (2 kişi)	25	
	Fakirler	21	
	Kilitdâr Abdülbaki Efendi	60	
			1.746

¹⁰¹ Mustafa Can, "Osmanlı Kültüründe Mevlid-i Şerif Geleneği", *Fârâbi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-II* (2020), 148; Mehmet Şeker, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Eylül 2024).

¹⁰² BOA, Maliye Nezâreti Masârifât Defterleri [ML.MSF.d], No. 17912. (21 Rebiülevvel 1282/14 Ağustos 1865).

Nakliye ve Kiralama Ücretleri	Erzak nakliye ücreti	515,5	
	Aşçıbaşı ve refiklerinin ulaşım ücreti	63	
	Tüccar Abdülvahid'den kiralanan tabak, bardak ve kaselerin nakliye ücreti	135	
	Tüccar Salih'ten kiralanan tabak, bardak ve tepsi nakliye ücreti	44,5	
	Göben'den? kiralanan tabak, bardak ve kaselerin nakliye ücreti	50	
	Aşçıbaşı Ağa'dan alınan on adet tabaklardan noksan bulunan tabağın ücreti	20	828
Toplam (kuruş)			9.032

1282/1865 yılında yapılan mevlid kıraati töreninde; erzak ve ücretler ile nakliye ve kiralama ücretleri olmak üzere tasnif edilebilecek üç ana başlıkta toplamda 9.032 kuruş masraf söz konusudur. 6.458 kuruş ile en büyük masraf kalemi erzak denilen mevlid gecesinde ikram olunan yiyecek ve içecek için sarf olunmuştur. Mevlid töreninde görevlilere verilen ücretler ise toplamda 1.746 kuruş olup başta mevlidhânlarla giydirilen hilatin bedeli ile törende görev alan zakirân ve kasidehânlarla verilen ücret bulunmaktadır. Sair görevliler ise törende ikram edilecek yiyecek ve içeceğin hazırlanması ve dağıtımını yerine getirdikleri için kendilerine ücret ödenmiştir. Son olarak da bazı görevlilere hediye olarak ödenen meblağla ile fakirlere dağıtılan sadaka bahsi geçen masraf kaleminin unsurlarındandır. 828 kuruş ile son masraf kalemi olan nakliye ve kiralama ücreti ise erzakların nakliyesi ve yiyecek veya içeceğin hazırlanması ve dağıtımında kullanılacak araç ve gereçler için sarf olunmuştur. Masraf kalemlerinin detaylı olarak tespitinden sonra, bu masrafların Evkaf Hazinesi'nden karşılandığı belirlenmiştir.

1310/1893 yılına gelindiğinde ise İmam-ı Âzam Camiinde her sene düzenlenen mevlid törenine ait bir başka detay ile gündeme gelmiştir. İfade edildiği gibi İmam-ı Âzam Camiinde her sene rebiülevvel ayının 12. gecesinde okunması gelenek olan *menkıbe-i velâdet-i hazret-i risâlet-ı pernâhi*'de ahaliye, fakirlere, dervişlere ve ilim talebelerine ziyafet verilmekteydi. Bu ziyafette ikram edilecek yemeklerin pişirilmesinde kullanılacak kazan ve karavanalar mezkûr külliyyede bulunmamaktaydı. Bu sebeple askeri makamlardan ve Şeyh Abdülkadir Geylanî'ye ait dergâhtan emanet alınmakta ve sonrasında iade edilmekteydi. Bunun içinde nakliye ücreti ve mezkûr mutfak aletlerinin tamiri için birtakım masraflar oluşmaktaydı. Zâid olduğu ifade edilen bu masrafın önüne geçmek için demirbaş olmak üzere her biri kırk altışar kıyyeden 20 adet büyük kazan ile her biri ikişer kıyyeden 50 adet karavananın imali ve bunların kıyyesi 14,5 kuruştan toplamda 14.790 kuruş masrafının İmam-ı Âzam Evkafı varidat fazlasından ödenmesi düşünülmüştü. Bağdat vilayeti konuyu Şura-yı Devlet'e havale etmiş ve mezkûr vakfın varidat fazlasının kâfi olduğu görülmüş ve Evkaf-ı Hümâyün Nezaretine havale buyurularak bahsi geçen bakır aletlerin mahallince

imaline başlanılması için masrafın mahalline havalesine karar verilmiştir.¹⁰³

1.9. Hediyeler

Osmanlılar nazarında gayet ehemmiyetli bir mevkide yer alan İmam-ı Âzam türbesi ve etrafındaki külliye bazı hediyeler takdim edilmesi söz konusuydu. Bu bağlamda 985/1577 yılında Bağdat Beylerbeyisi Ahmed Paşa, Irakkeyn seferinde padişahın emri ile konulan mezkûr türbede ve camideki kalıçelerin köhne halde olduğunu Dersaadet'e arz etmişti. Bunun üzerine talep edilen kalıçelerin ölçülerinin bildirilmesi istenilmiştir. Camideki yer alan iki adet kalıçe, 20 zirâ uzunluğunda, 4 zirâ eninde iken türbedeki iki kalıçe ise 12 zirâ uzunluğunda ve 4,5 zirâ genişliğinde olduğu tespit edilip bildirilmiştir. Talep uygun bulunarak köhne kalıçelerin yenileri ile değiştirilmesi emredilmiştir.¹⁰⁴

Osmanlı sultanının yanı sıra, devlet ricalinden bazı kişilerin de İmam-ı Âzam Türbesi'ne hediye gönderdikleri tespit edilmiştir. Bu devlet adamlarından biri Kaptan-ı Derya Silahdâr Mustafa Paşa 1050/1640 yılında gümüş bir tepsi, bir gülâbdan ve altı kollu gümüş bir buhurdan hediye etmiştir. Mustafa Paşa, bu hediyeleri Nebi adındaki bir ağa aracılığıyla göndermiş ve ağa da hediyeleri türbenin mütevellilerine teslim etmiştir. İlgili kayıтта İmam-ı Âzam türbesine gönderilen bu hediyelerden bir takım da yine Bağdat'ta bulunan Abdülkadir Geylanî'nin türbesine hediye edildiği de belirtilmiştir.¹⁰⁵

1254/1838 yılında İmam-ı Âzam türbesi üzerine konulmak üzere gönderilen örtüler ise Hz. Peygamber'in türbesi üzerindeki örtünün değiştirilmesi sonucunda eski örtünün pay edilerek bir miktarının Bağdat'a gönderilmesi yönüyle gayet ilgi çekicidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in değiştirilen türbe örtüsünden ikişer zirâ miktarında üç adet örtü, teberrüken İmam-ı Âzam, İmam Musa el-Kâzım ve Abdülkadir Geylanî türbelerine konulmak üzere gönderilmişti. Bu örtülerden ilki, İmam-ı Âzam türbesine ramazan ayında kadir gecesinde ulema ve önde gelen idarecilerin hazır bulunduğu bir cemiyet ile konulmuştur. Sonrasında mezkûr cemiyet, Abdülkadir Geylanî'nin türbesine oraya hediye edilen örtüyü koymak üzere yola çıkmış ve aynı gece dualar eşliğinde örtü sanduka üzerine serilmiştir. İmam Musa el-Kâzım sandukası üzerine serilecek örtü ise ertesi gün konulmuşsa da bu konuda bazı hassasiyetlerin göz önünde bulunulmasına dikkat çekildiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda *kasaba-i mezkûre (Kâzimiye) revâfız ve sebâb ikâmetgâhları olarak ihânetlerinden ihtirâzen kisve-i şerife-i mübârekenin üzerinde nâm-ı sâmi-i çehâryâr olmayan kıt'a-i şerifesi bi't-tefrik takdim kılınmış olmasına dikkat edilmiştir.*¹⁰⁶ Buradan hareketle, bölgedeki mezhepsel denge daima gözetilen bir unsur olduğu ifade edilebilir.

1262/1846 yılında da İmam-ı Âzam'a ait türbenin örtüsünün yıprandığı ve yenisinin

¹⁰³ BOA, İ.EV, No. 2, Gömlek No. 48. (29 Cemaziyelahir 1310/18 Ocak 1893); BOA, ŞD, No. 124, Gömlek No. 35. (20 Cemaziyevvel 1310/10 Aralık 1892).

¹⁰⁴ BOA, A.DVNS.MHM.d, No. 30, Hüküm No. 817. (15 Rebiülevvel 985/2 Haziran 1577).

¹⁰⁵ TS.MA.e, No. 220, Gömlek No. 36. (16 Cemaziyelahir 1050/3 Ekim 1640).

¹⁰⁶ BOA, HAT, NO. 471, Gömlek No. 23080-B. (9 Şevval 1254/26 Aralık 1838).

gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca İmam Ali, İmam Hüseyin ve Hz. Abbas'ın türbelerinin süslemelerinin ise eskiden beri İran'a hâkim olan devletler tarafından yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak bu kez, *teberrüken ve teyemmünen* (bereket umularak ve uğurlu sayarak) imamların türbelerine asılmak üzere Devlet-i Aliyye tarafından uygun eşyaların gönderilmesi düşünülmekteydi. İran Devleti'nin bu duruma tepki gösterebileceği endişesi bulunmakla birlikte, onların ne tür tezyinat yaptıkları ve Devlet-i Aliyye'nin göndereceği hediyelerin ne olabileceği hususunun detaylı bir şekilde değerlendirilmesi istenilmiştir. Osmanlılar, İmam-ı Âzam'ın türbesi üzerinde tam bir hakimiyetleri olmalarına rağmen, diğer imamların türbelerine yapacakları uygulamalarda mezhepsel ve siyasi dengeleri gözlemek zorunda olduklarının farkındaydılar. Bu nedenle, Bağdat vilayetine gönderilen tezkire ile konunun etraflıca düşünülmesi emredilmiştir.¹⁰⁷

Bağdat Valisi Mehmed Necib Paşa, bahsi geçen tezkire üzerine cevabi bir tahrirat göndermiştir. İlk olarak, İmam-ı Âzam'ın sandukası üzerindeki puşidenin, İstanbul'daki sandukalardaki puşidelerden farklı olduğu; burada bulunan sandukaların sim kaplama olup, daha büyük olduğu ifade edilmiştir. Bu farklılık üzerine, sandukanın üzerindeki puşidenin sırmasının Darbhane-i Âmire'de yapılmasına ve masrafların Evkaf-ı Hümâyûn hazinesinden karşılanmasına karar verilmiştir. Necib Paşa, ayrıca İmam Ali, İmam Hüseyin ve İmam Abbas'ın türbeleri hakkında sorulan soruya da detaylı bir cevap vermiştir. Paşa, bu türbelere Osmanlı Sultanı tarafından münasip ve gösterişli bir hediye gönderilmesinin, devletin şanına uygun olacağını belirterek cevaba başlamıştır. Çünkü bahsi geçen türbelerin tezyinatına İran Devleti'nin büyük önem verdiğini; pahalı mücevherler, altın ya da gümüşten yapılmış eşyalar sunduklarını, hatta İmam Ali'nin türbesinde İran Şahı Abbas Mirza'nın hediyesi 150.000 kuruş değerinde bir kandilin asılı olduğunu vurgulamıştır. Samarrâ'da bulunan İmam Hasan el-Askerî ve İmam Muhammed el-Mehdî'nin türbelerine de aynı doğrultuda bazı hediyeler gönderilmesinin uygun olduğu, Necib Paşa tarafından ifade edilmiştir. Ancak Evkaf Nazırı Hasib, imamların türbelerine hediye olarak bazı ziynet eşyalarının Evkaf Hazinesi'nden gönderilmesinin usulden olmadığına dair bir derkenar düşerek, bu konudaki görüşünü açıkça belirtmiştir.¹⁰⁸ İmamların türbe örtüleri dışında Osmanlıların süsleme amacıyla hediye olarak gönderdiği bir diğer tür nesne ise hat levhalarıdır. Esasında İslam dünyasında cami tezyinatında hat sanatının seçkin örneklerinden levhaların kullanılmasına sıkça rastlanmaktadır.¹⁰⁹ Bu bağlamda başta İmam-ı Âzam Camiinde de bazı levhaların olduğu görülmektedir. Bu levhaların 1268/1852 yılında Osmanlılar tarafından hediye edildiği tespit edilmiştir. İlgili kayda göre başta İmam-ı Âzam Camisi olmak üzere İmam el-Musa Kâzım ve Abdülkadir Geylanî ve Sultan Alaeddin camilerine mezkûr yılda Lafzatullah, Hz. Muhammed, Hulefâ-yi Râşidîn ve Hz. Hasan Hz.

¹⁰⁷ BOA, *Sadâret Mektubî Evrakı* [A.MKT], No. 47, Gömlek No. 88. (12 Şaban 1262/5 Ağustos 1846).

¹⁰⁸ BOA, A.MKT, No. 62, Gömlek No. 11. (25 Muharrem 1263/13 Ocak 1847).

¹⁰⁹ Süleyman Berk, "Eski Camilerin Kaybolan Güzelliklerinden Biri: Hüsn-i Hat Levhaları", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2018), 98.

Hüseyin'in isimlerinin yazılı olduğu dökme pirinç ve yıldızlı 32 adet levha asılmasına karar verilmişti. Levhaların imali başta Dökümcübaşı Hacı İbrahim Ağa'ya ihale ve sipariş olunmuş ise de ağa, işi yapamayacağını beyan etmişti. Bunun üzerine her biri ikişer bin kuruş fiyatla Kuyumcu Hazaros Efendi tarafından imal edilmesine ve levhaların çerçeveleri için de 1.400 kuruş ücret talep olunarak yeniden mukavele edilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁰

İmam-ı Âzam Camii'ne hediye edilen bir diğer önemli armağan, halk arasında Sakal-ı Şerif olarak bilinen, Hz. Peygamber'in saç ve sakalından kesilerek biriktirilip muhafaza edilen kutsal kıllar, yani *Lihye-i Şerif/Saadet*'tir.¹¹¹ Bu kıymetli emanetin 1309/1892 yılında camiye hediye edildiği de kayıtlarda yer almaktadır. Aynı zamanda Musa el-Kâzım Camiine de bir lihye gönderilmişti.¹¹² Lihyeler ile beraber gönderilmesine karar verilen kıymetli bir diğer hediye daha söz konusudur. Bu değerli hediye ise değiştirilen Kâbe örtüsü (*Kisve-i şerife*) parçalarıdır. Hem İmam-ı Âzam ve İmam-ı Yusuf'un sandukaları üzerine konulmak üzere iki buçuk metre uzunluğundan ve iki metre genişliğinde, üzerinde ayet-i kerime yazılı iki adet sırma ile işlemeli parçanın gönderildiği tespit edilmiştir.¹¹³

İmam-ı Âzam türbe ve camisine gönderilen hediyeler Osmanlıların ihtimamının bir tezahürüdür. 1315/1898 yılında Bağdat Valisi Ebûbekir Hazım Paşa'nın hediyeler konusunda gönderdiği tahrir konun dinî ve siyasi bağlamda değerlendirilebilecek yönleri olduğunu yansıtmaya açısından önemlidir. İlgili tahrirde Hazım Paşa, evvelce Abdülkadir Geylanî hazretlerinin türbesine ihsan olunan gayet kıymetli ve musanna' altın avizenin gayet mühim olduğunu ifade ettiği gibi İran şahlarının, bir geleneğin gereği olarak İmam Musa el-Kâzım'ın makamına ulaştırdığı avizeler ile tezyin edildiğini zikretmiştir. Buna rağmen İmam-ı Âzam'ın türbesi camisinde 20 kuruşluk adı bir petrol lambası asılmasını paşa, *kemâl-i hüzn ve esefle* takdir etmektedir. Hatta bahsi geçen türbeler ve camiler gibi kutsal mahallere tasvir/resim bulunan eşyaların bulundurulması *muvaḥḥık-ı diyânet* olmamasına rağmen mezkûr avizelerin birinde İran Şahının tasvirlerinin bulunduğu da tespit edilmiştir. Hazım Paşa, İmam-ı Âzam Camii'ne, İran Şahlarının gönderdiği avizelerden daha güzel bir avizenin 10.000 kuruş karşılığında satın alınmasının uygun olacağını belirtmiş ve durumu Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti'ne bildirmiştir. Ancak, bu avizenin bizzat Osmanlı sultanı tarafından satın alınıp hediye edilmesinin, Ehl-i sünnet halkını memnun edeceği düşünüldükçe böyle bir adımın atılması teklif edilmiştir.¹¹⁴ Hazım Paşa'nın teklifinin hüsn-i kabul gördüğü belgelerden anlaşılmakla beraber evsafı belirtilen avizenin satın alınıp, İmam-ı Âzam türbesine gönderildiğine dair herhangi bir kayda rastlanmadığı da ifade edilmelidir.

¹¹⁰ BOA, *Bâb-ı Âsafı Âmedî Kalemî* [A.AMD], No. 36, Gömlek No. 10. (3 Cemaziyelevvel 1268/24 Şubat 1852); BOA, *İ.DH*, No. 250, Gömlek No. 15302. (5 Cemaziyelevvel 1268/26 Şubat 1852).

¹¹¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2/366.

¹¹² TS.MA.e, No. 596, Gömlek No. 26. (25 Receb 1309/24 Şubat 1892).

¹¹³ TS.MA.e, No. 600, Gömlek No. 134. (3 Şaban 1309/3 Mart 1892).

¹¹⁴ BOA, Y.PRK.UM, No. 41, Gömlek No. 123. (29 Zilhicce 1315/21 Mayıs 1898).

İmam-ı Âzam türbesinin kıymetli hediyeleri barındırması bazı kötü niyetli kişilerin de dikkatini çektiği zamanlar olmuştur. 1311/1894 yılında bir hırsızlık girişiminde bulunanlar olmuş ise de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Dördüncü Ordu-yu Hümâyün Müfettişi Nusret Paşa, olayı bir telgraf ile Dersaadet'e bildirmişti. Buna göre iki şahıs, İmam-ı Âzam türbesine Sultan Abdülmecid'in hediye ettiği şamdanlar ile bazı kıymetli eşyaları çalmak üzere kible cihetinin aşağısından sandukaya kadar bir tünel kazmışlar; tam içeri girecekleri sırada, hademelerden biri onları tesadüfen görmüş ve yakalanmalarını sağlamıştır. Yapılan tahkikatta, şahısların Osmanlı tebaasından olmadığı, Hind ve Afgan uyruklu oldukları tespit edildiği gibi nakib ve biraderleri Abdurrahman ve Ahmed efendilerin maiyetinden oldukları ortaya çıkmıştır. Fakat Nusret Paşa, vali ve kadı'nın nakibin tahakkümü altında bulunduklarını iddia ederek, konunun kapatılmaya çalışıldığını bildirmiştir. Ayrıca, konuyla ilgili bir teftiş heyeti gönderilirse, çok farklı sonuçların ortaya çıkmasının muhtemel olduğu da belirtmiştir.¹¹⁵

Sonuç

Osmanlı dönemi İmam-ı Âzam Külliyesi'nin en belirgin özelliği, zengin vakıflar aracılığıyla finanse edilmesi ve tamir ihtiyacı doğduğunda inşası ve onarımına özen gösterilmesidir. Birden çok Osmanlı sultanı, kendi saltanatları döneminde külliye harap durumunda olduğuna dair haberler almış ve bu durumun devletin prestiji açısından olumsuz bir algıya yol açacağı kanaatiyle tamir edilmesi için tahsisat ayırmaya çalışmıştır. Sultanları harekete geçiren saik her ne kadar dinî bir hüviyete sahip ise de Bağdat'ın Şii-Sünni jeopolitiği nedeniyle siyasi bir cihetinin de olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Bağdat civarında Şiiler tarafından da kutsal kabul edilen çok sayıda atebâtın bulunması buradaki ziyaretgâhların tamir ve inşasında İslam'ın iki farklı yorumunu benimsemiş siyasi güçlerinin rekabetine sahne olduğu da açıkça görülmektedir.

Külliye her ne kadar sultan iradesi neticesinde devlet bütçesi ile inşa olunmuş olsalar da hizmetlerin devamı ve görevlilerin maaşlarının ödenebilmesi için vakıfların tesisi gayet önemlidir. İfade edildiği gibi İmam-ı Âzam Türbesi ve özellikle de külliye içerisinde yer alan aynı isimli camideki hizmetlerin devamı için tesis olunmuş zengin vakıfların varlığına şahit olunmaktadır.

Bahsi geçen külliye verilen önemin neticesinde hem vakıflarına bazı muafiyetler tanındığı gibi külliye görevlilerinin de taleplerinin karşılanmasına gayret gösterilmiştir. Ayrıca külliye değerli hediyeler gönderilerek Osmanlıların verdikleri ihtimam görünür kılınmaya çalışıldığı da tespit edilmiştir. Dinî açıdan özel gün olarak kabul edilen başta mevlid kandili gibi gün ve gecelerin türbe civarında ve külliye camiinde kutlanması ve bu törenler için devletin tahsisat ayırması da Osmanlıların hâkimiyetlerini ve hassasiyetlerini ahalî ve ziyaretçilere hissettirme gayretleri olarak değerlendirilebilir.

¹¹⁵ BOA, *Yıldız Perakende Askeri Maruzâtı* [Y.PRK.ASK], No. 98, Gömlek No. 20. (30 Şevval 1311/5 Mayıs 1894).

İmam-ı Âzam'ın türbesi ve çevresi, Osmanlı yönetimi için kutsal bir mekân olarak kabul edilmekteydi. Bu nedenle, türbenin güvenliği ve asayışı en önemli konulardan biriydi. Ayrıca var olan manevi atmosferi korumak amacıyla türbenin bulunduğu kasabada gayrimüslimlerin ikameti de sınırlandırılmıştı. Bu uygulamalar, Osmanlıların türbeye verdiği önemi ve toplumsal düzeni koruma çabalarını göstermektedir. İmam-ı Âzam'ın türbesi, yoğun ziyaretçi akınına uğrayan önemli bir mekân olmasıyla da ziyaretçilerin rahat ve güvenli bir şekilde türbeye ulaşmaları, ziyaretlerini gerçekleştirmeleri ve ülkelerine dönmelerine de büyük önem veriliyordu. Osmanlı yönetimi, bu konuya da büyük özen göstererek ziyaretçilerin konforunu ve güvenliğini her zaman ön planda tutmuştur.

Kaynakça | References

- A'zamî, Hâşim. *Târîhu câmi'î'l-İmâmî'l-A'zam ve mesâcîdî'l-A'zamiyye*. Bağdad: Matbaatü'l-Ânî, 1964.
- Azzâvî, Abbas el-Muhâmî. *Târîhu'l-İrâk beyne ihtilâleyn*. Bağdad: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1935.
- Bağdad Vilayet Salnâmesi (defa 20). Bağdad: Matbaa-i Vilayet-i Bağdad, 1324/1906.
- Berk, Süleyman. "Eski Camilerin Kaybolan Güzelliklerinden Biri: Hüsn-i Hat Levhaları". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2018), 97-123.
- BOA, *Hazine-i Hassa İrâdeler [HH.İ]*. No. 96, Gömlek No. 11; No. 161, Gömlek No. 60; No. 183, Gömlek No. 21.
- BOA, *Bâb-ı Âsaftî Âmedî Kalemi [A.AMD]*. No. 36, Gömlek No. 10.
- BOA, *Bâb-ı Âsaftî Âmedî Kalemi [A.AMD]*. No. 85, Gömlek No. 82.
- BOA, *Bâb-ı Âsaftî Divan-ı Hümayûn Sicillâtı Mühimme Defterleri [A.DVNSMHM.d]*. NO. 21, Hüküm No. 79; No. 30, Hüküm No. 817; No. 73, Hüküm No. 957; No. 108, Hüküm No. 611; No. 112, Hüküm No. 119, 1061, 1064.
- BOA, *Babialı Evrak Odası [BEO]*. No. 1005, Gömlek No. 75338; No. 1295, Gömlek No. 97083; No. 1364, Gömlek No. 102226; No. 1367, Gömlek No. 102459; No. 1833, Gömlek No.137455; No. 2789, Gömlek No. 209105; No. 3048, Gömlek No. 228526; No. 3659, Gömlek No. 274381; No. 3666, Gömlek No. 274936; No. 3766, Gömlek No. 282446; No. 4040, Gömlek No. 302937.
- BOA, *Cevdet Evkâf [C.EV]*. No. 22, Gömlek No. 1088; No. 170, Gömlek No. 8494; No. 364, Gömlek No. 18481.
- BOA, *Cevdet Nâfia [C.NF]*. No. 36, Gömlek No. 1798.
- BOA, *Dahiliye Nezâreti İdare [DH.İD]*. No. 8, Gömlek No. 69; No. 37, Gömlek No. 10.
- BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT]*. No. 1166, Gömlek No. 94; No. 1311, Gömlek No. 64.
- BOA, *Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat [DH.TMIK.M]*. No. 211, Gömlek No. 22.
- BOA, *Evkâf Defterleri [EV.d]*. No. 14509; No. 14509; No. 18748.
- BOA, *Hatt-ı Hümayûn [HAT]*. No. 471, Gömlek No. 23080-B; No. 589, Gömlek No. 28965.
- BOA, *İbnülemin Evkâf [İE.EV]*. No. 27, Gömlek No. 3156.
- BOA, *İrâde Dâhiliye [İ.DH]*. No. 249, Gömlek No. 15271; No. 678, Gömlek No. 47211; No. 895, Gömlek No. 71185; No. 250, Gömlek No. 15302; No. 1256, Gömlek No. 98558.
- BOA, *İrâde Evkâf [İ.EV]*. No. 2, Gömlek No. 48; No. 35, Gömlek No. 23; No. 39, Gömlek No. 54; No. 46, Gömlek No. 36.
- BOA, *İrâde Hariciye [İ.HR]*. No. 245, Gömlek No. 14584.
- BOA, *İrâde Hususi [İ.HUS]*. No. 79, Gömlek No. 73; No. 95, Gömlek No. 77.
- BOA, *İrâde Maliye [İ.ML]*. No. 23, Gömlek No. 7; No. 31, Gömlek No. 31; No. 35, Gömlek No. 41; No. 49, Gömlek No. 12.
- BOA, *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*. No. 268, Gömlek No. 10296; No. 376, Gömlek No. 16521.

- BOA, *İrâde Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*. No. 268, Gömlek No. 10296; No. 115, Gömlek No. 83.
- BOA, *İrâde Mesail-i Mühimme [İ.MMS]*. No. 53, Gömlek No. 2347.
- BOA, *İrâde Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]*. No. 34, Gömlek No. 1684; No. 22, Gömlek No. 947; No. 39, Gömlek No. 1990.
- BOA, *Mâbeyn-i Hümayûn İrâdeleri [MB.İ]*. No. 7, Gömlek No. 47;
- BOA, *Maliye Nezâreti Masârifât Defterleri [ML.MSF.d]*. No. 17912.
- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD.d]*. No. 15367.
- BOA, *Meclis-i Vâlâ Evrakı [MVL]*. No. 826, Gömlek No. 73; No. 398, Gömlek No. 73; No. 311, Gömlek No. 7; No. 32, Gömlek No. 5.
- BOA, *Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir [A.MKT.NZD]*. No. 204, Gömlek No. 65; No. 212, Gömlek No. 72; No. 229, Gömlek No. 57.
- BOA, *Sadâret Mektubî Evrakı [A.MKT]*. No. 47, Gömlek No. 88; No. 62, Gömlek No. 11.
- BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Meclisi Vâlâ Evrakı [A.MKT.MVL]*. No. 62, Gömlek No. 40.
- BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât [A.MKT.UM]*. No. 293, Gömlek No. 1.
- BOA, *Şûrâ-yı Devlet [ŞD]*. No. 134, Gömlek No. 77; No. 173, Gömlek No. 75; No. 193, Gömlek No. 35; No. 124, Gömlek No. 35.
- BOA, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri Sultan II. Mustafa [AE.SMST.II]*. No. 12, Gömlek No. 1153.
- BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı [Y.MTV]*. No. 138, Gömlek No. 87.
- BOA, *Yıldız Perakende Askeri Maruzâtı [Y.PRK.ASK]*. No. 98, Gömlek No. 20.
- BOA, *Yıldız Perakende Meşihat Dairesi Maruzâtı [Y.PRK.MŞ]*. No. 7, Gömlek No. 86.
- BOA, *Yıldız Perakende Perakende Umum Vilayetler [Y.PRK.UM]*. No. 41, Gömlek No. 123; No. 79, Gömlek No. 87.
- BOA, *Yıldız Sadâret Resmi Evrakı [Y.A.RES]*. No. 101, Gömlek No. 55.
- Can, Mustafa. “Osmanlı Kültürünce Mevlid-i Şerif Geleneği”. *Fârâbi Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-II* (2020), 39-177.
- Dündar, Abdülhamit. *Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmam-ı Azam Ebu Hanife Medresesi Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2012.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van, 4. Kitap, 2. Cilt*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Gülcü, Erdiç. *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)*. Ankara: İKSA Yayınları, 2023.
- Günergun, Feza. “Osmanlı Devleti’nde Buharlı Tramvay İşletme Teşebbüsleri”. *Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. haz. İ. Ekmeleddin İhsanoğlu - Mustafa Kaçar, 373-393. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Vakıflarında İdarî Bozukluklar ve Mütevellî”. *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal’a Armağan: Tarih*. haz. Hatice Aynur vd., 387-404, İstanbul: Ülke Yayınları, 2014.
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Koleksiyonu, No.

- NEKYA90573/45. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90573---0045.jpg>. Erişim 27 Eylül 2024.
- İşbilir, Ömer. “Yük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yuk>
- Kâtip Çelebi. *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*. haz. Zeynep Aycibin, İstanbul: Çamlıca Basım Yayınları, 2016.
- Kırbyık, Kasım. “Hayzürân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayzuran>
- Konuk, Yunus Emre. *Sultan IV. Murad'ın Bağdad Seferi ve Kasr-ı Şirin Antlaşması*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kurt, Burcu. “Osmanlı Irakı'nda Gündelik Hayatı Modernleştirme Çabalarına Bir Örnek: Bağdad Şehri Tramvay Projesi”. *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*. ed. Kerim İlker vd., 49-81. İstanbul: Mahya Yayınları, 2017.
- Özer, Leyla. “Cariyelikten Hükümdarlığa: Hayzürân”. *İRTAD: İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 6/10 (Haziran 2023), 4/07-124.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Peçevî, İbrahim. *Peçevî Tarihi*. çev. Murat Uraz, İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1969.
- Qadir, Hemn Mohammed. *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1638-1650)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şeker, Mehmet. “Mevlid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevlid#2-osmanlılarda-mevlid-torenleri>
- TS.MA.d, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Defterleri. No. 2486-05; No. 1226.
- TS.MA.e, Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı. No. 220, Gömlek No. 36; No. 596, Gömlek No. 26; No. 600, Gömlek No. 134; No. 833, Gömlek No. 23.
- Uluçam, Abdüsselam, “Mûsâ Kâzım Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-kazim-kulliyesi>
- Uluçam, Abdüsselam. “Âzamiye Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/azamiye-kulliyesi>
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Üstün, İsmail Sefa, “Bağdat Eyaletlerindeki Atebâtlara Gelen Şii Ziyaretçiler (19. Yüzyıl-20. Yüzyıl Başları)”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 163 (Ağustos 2006), 169-190.
- Yücel, Yaşar, “Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları”. *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar Edirne 8-10 Mayıs 1984*. 175-183. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.